

การวิเคราะห์หัตถ์พจน์จากวรรณคดีไทยสมัยรัชกาลที่ 2

การวิจัยเรื่องการวิเคราะห์หัตถ์พจน์จากวรรณคดีไทยสมัยรัชกาลที่ 2 เปรียบเทียบกับที่ปรากฏในหนังสือเรียนภาษาไทยระดับมัธยมศึกษา วิเคราะห์เป็นเรื่อง ๆ ตามลำดับ คือ อีเหนา รามเกียรติ์ ขุนช้างขุนแผน พระอภัยมณี สุภาภิตสอนหญิง นิราศพระบาท นิราศภูเขาทอง สังข์ทอง ไกรทองและคารวี

อีเหนา

บทละครเรื่องอีเหนาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่งขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นเรื่องที่ได้เค้าเรื่องมาจากชวาผ่านทางมลายูเข้ามาในไทย ตั้งแต่สมัยพระเจ้าบรมโกศยุคลดากรุงศรีอยุธยา เมื่อรัชกาลที่ 2 ทรงพระราชนิพนธ์ได้ทรงใช้ศัพท์ชวาเข้ามาปะปนอยู่ด้วย ศัพท์ที่โอบมีทั้งศัพท์ชวาที่เป็นของชวาแท้ ๆ และศัพท์ที่เลื่อนมาจากภาษาสันสกฤต เช่น กริช หมายถึง อาวุธชนิดหนึ่งมีสองคมใช้แทง มูหงา หมายถึง คอกไม้ มุหลัน หมายถึง คางเคียน ยาหยี หมายถึง น่อง

บทละครเรื่องอีเหนา เป็นหนังสือที่ได้รับการคัดสรรจากวรรณคดีสโมสรว่าเป็นยอดของบทละครว่า เพราะเป็นหนังสือที่แต่งดี และเหมาะสมที่จะนำไปเล่นและคร่ออย่างยั่งยืนนี้เพราะตัวละครงาม ร่าเริง ร้องเพราะ พิณพาทย์เพราะ และกลอนเพราะ

อันที่จริงเรื่องอีเหนาฉบับพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 จะได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้เป็นต้นฉบับที่สมบูรณ์แล้ว แต่เมื่อรัชกาลที่ 2 ขึ้นครองราชย์สืบต่อมาก็ได้ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่ โดยมีฉบับรัชกาลที่ 1 เป็นพื้นฐาน สาเหตุที่ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่เพราะบทอีเหนาในรัชกาลที่ 1 เป็นแต่แต่งซ่อมแซมบทครั้งกรุงเก่าเข้ากันไม่สนิท เล่นละครก็ไม่เหมาะ จึงตั้งพระราชหฤทัยจะทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่หมดทั้งเรื่องเหมือนอย่างในสมัย

รัชกาลที่ 1 ใ้ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์และเรื่องอุณรุท โดยพระราชประสงค์จะให้เป็นที่นับสำหรับพระนครสืบไป คงเป็นด้วยเหตุนี้เมื่อพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2 มีขึ้นแล้ว บคอิเหนารัชกาลที่ 1 จึงกระจัดกระจายหายสูญไปเสียมาก เพราะคนเข้าใจว่าไม่มีกิจที่จะต้องเอาเป็นฐะรักษาต่อไป

คติพจน์ที่ได้จากเรื่องอิเหนา

1. คติทางด้านการปกครอง

1.1 การปกครองภายในครอบครัว

เนื่องจากเรื่องนี้ตัวละครมีเหลือ 10 องค์ เนื้อเรื่องส่วนมากจะเน้นด้านหน้าที่ของสามีภรรยา การให้ความเสมอภาค การปกครองเมียบทรวงเมียน้อยอย่างเป็นธรรม การปฏิบัติตนเป็นสามีและภรรยาที่ดี กล่าวคือ ภรรยาปฏิบัติตามหน้าที่ของตน สามีก็ไม่อวดอ้าง ให้ความยุติธรรมแก่ทุกฝ่าย มีอะไรก็ถ้อยทีถ้อยอาศัยกันและกัน ให้ความเคารพนับถือกัน ต่างฝ่ายก็ทำหน้าที่ของตน ๆ ทั้ง เช่นตอนนางสการะวาตีกับนางมาหยารัศมีเข้าหานางจินตะหราในครั้งแรก นางจินตหราก็กล่าวว่า

เจ้าพลัดพรากจากนิเวศน์เวียงชัย	จำไกลบิดุเรตมารดา
อย่าคิดรังเกียจเศียรคันท	เราจะร่วมรักกันในวันหน้า
เหมือนพี่น้องร่วมห้องอุทรมา	เป็นชู้วาเกี่ยวข้องกับจนวันตาย

(หน้า 208)

เมื่อครั้งที่นางจินตะหราสั่งให้นางสการะวาตีและนางมาหยารัศมีไปให้นางบุษยา ตอนที่ทุกคนมาชุมนุมกันที่เมืองกาหลง นางกล่าวความที่ไม่ได้แสดงถึงความอิจฉาริษยาเลยคือ

เจ้าอย่าเคียดชิงหึงสา	ไปวันทาเขาเถิดคนะโฉมศรี
ถึงตัวข้าก็จะจรรลี	เจ้าไปก่อนพี่เถิดน้องรัก

(หน้า 1155)

อิเหนาในฐานะสามีที่มีภรรยาหลายคนก็วางตัวได้อย่างเหมาะสม รักเสมอหน้ากัน ทั้งตอนที่เดินทางไปเมืองคาหาไ้สั่งกับนางจินตะหรวาว่า

..... ขอฝากมาหาพี่ที่มี
กับนางสการะวาที คัวยทรามวัยไว้ที่ฝั่งพา
นาง ไกลมิตุราชมมาทรวงค์ โลมยงอย่าเกียกซึ่งหึงสา
ถ้าพลังผิดสิ่งไร ไค้เมตตา อยาถ้อโทษโกรธาเทวี (หน้า 306)

อิเหนาไม่มีความลำเอียงในภรรยาคนใด ดังข้อความตอนที่กล่าวกับนางจินตะหราในกราวดี
พานางมาเมืองกาหลัง ว่า

จะรักสองน้องรักอัคเรศ เหมือนดวงเนกรที่ชายหึงซ้ายขวา
ความรักเจ้าเท่ากันไม่ฉันทา อย่าสงกากินแห่งแกลงอุทัย (หน้า 1153)

หญิงที่มีสามีแล้ว มีกล่าวถึงการปฏิบัติตนของภรรยาที่ดี เช่น ตอนที่บันหยี่เกี่ยว
พาราสีแอหนึ่งทีหลาอรสา แอหนึ่งยังไม่ทราบว่บันหยี่คืออิเหนา นางจึงตอบว่า

อย่าเอยอย่าว่า ข้าไม่ปรารภนามีตัวสอง
โกไคยไคยรูย์ไม่ปูนปอง จะเทียวท่องสัญจรนอนไพร
ถึงมาตรไม่พบกับสามี จะยินดีชายอื่นอย่าสงสัย
สู่ตายไม่เสียกายชีวาลัย ว่าแล้วทรามวัยก็โศกา (หน้า 902)

นางมีความคิดว่า สู่ตายชายอื่นมิให้ทอง อันจะมีตัวสองอย่าสงสัย (หน้า 921)

อีกตอนหนึ่งที่แสดงว่านางมีความยึดมั่นผูกพันกับอิเหนาอย่างจริงใจ สมกับการเป็นภรรยาที่ดี
ที่ควรจะเป็นแบบฉบับได้ ดังข้อความที่นางกล่าวต่ออิเหนา (บันหยี่) ว่า

..... น้องคิดว่าจะครองตัวไว้
ให้ผองแฉวเพียงแก้วจินดา กว่าจะพบผ่านฟ้าพิสมัย
ไม่เหมือนคิดผิดหวังตั้งใจ ชะรอยกรรบท่าไว้แต่ไรมา
อยู่ไปก็ไม่วิจริงกาล จะม้วยนุกสุคปราณเสียทีกว่า (หน้า 924)

๑.๒ การเมือง

ในฐานะกษัตริย์ บางครั้งก็จะต้องรู้จักโอนอ่อนผ่อนตามเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ปกครองประเทศด้วยทศพิธราชธรรม แม้ต้องลดเกียรติของตนเองบ้างก็ต้องยอมเพื่อให้ประชาชนได้รับความลำบากเดือดร้อนคามไปด้วย ดังตอนที่บันหยาเดินทางไปถึงเมืองหมันหยา ท้าวหมันหยาขออ่อนน้อม โดยส่งบรรณาการให้ เพื่อไม่ให้เกิดการรบพุ่งกัน

จำเราจะยกธิดาให้ เกลีสยไกล่ผู้รักสมัคสมาน

อันจะคิดชิงชันประจัญบาน ไพรบ้านพลเมืองจะเคืองแค้น (หน้า 163)

ภาระหน้าที่ของกษัตริย์ที่ควรปฏิบัติมีกล่าวไว้ คือ มีความรับผิดชอบทำสิ่งใดด้วยความมานะอย่างสุดความสามารถ เช่น ตอนย่ำหรีนวิดิโกมาหรา (สี่ยะครา) หลังจากสู้รบกับระตุมะงาคา ถูกประสันตาส์พยอกว่าทำสงครามด้วยความบากบั่น ย่ำหรีนตอบ

ราชการของตัวคิดพัน หนักเบาก็กองหันหน้าสู่

ถึงจะมีผู้ช่วยคำชู้ จะนั่งอยู่ดูเล่นเห็นผิดที่

อันน่องนี้ดังหนึ่งภุมรา เจตนาแต่จะองสำหรับ

ถึงจะอยู่กลางสระวารี ก็มีเพ็ชรไปกั้วสุมณฑา (หน้า 963)

ตอนที่อเนนาให้สังคามาระตากลับไปปกครองบ้านเมือง ได้สั่งสอนให้เป็นกษัตริย์ที่ดีคือ

จะได้ช่วยว่าขานการบ้านเมือง ให้ลือเลื่องเฟื่องฟูรุ่งโรจน์

ป้องกันศัตรูหมู่มัจฉ อย่าให้มีเหตุเภทพาล (หน้า 1174)

การปูนบำเหน็จรางวัลให้แก่ทหารหาญทั้งหลาย เพื่อเป็นการเสริมกำลังใจ เช่น ตอนที่ท้าวกาหลังประทานรางวัลแก่บันหยาและอุภากรรณที่รบชนะระตุมะงาคา และระตุมะงาคา ดังนี้

แล้วสั่งให้ประทานเครื่องทรง ตาบทิศรำมงคมงกุฏ

ทองกร แก้วชมชุกชุก ให้สองราชบุตรเสมอกัน

อันพวกพี่เลี้ยงเสนี แต่บรรดาไถ่ตีทัพชั้น

เงินทองกองให้เป็นรางวัล ตามหลั่นอันดับกันลงมา (หน้า 734)

ความปรากฏในอีกตอนหนึ่ง คือตอนที่บัณฑิตประดานวางวัดให้แก่ย่าหรีนกราวที่รบชนะระตู
มั่งงาคาวว่า

ตรัสแล้วให้เรียกเอาเครื่องทรง	งามรงค์สังวาลประทานให้
แก่บัณฑิตย่าหรีนทันใด	หิ้งสิ่งของเครื่องใช้ครบครัน
พวงกระเณที่เลี้ยงแลทวยหาญ	ก็ประทานสิ่งสมบัติจักจรัส
เงินทองเสื่อน้ำแพรพรรณ	ตามความชอบเป็นหลั่นมา (หน้า 965)

2. คติที่เป็นหลักธรรม

2.1 กรรม

จากเรื่องอิเหนา มีกล่าวถึงเรื่องกรรมไว้หลายตอน แม้จะเป็นเรื่อง
ราวที่ได้รับอิทธิพลมาจากชาวจีนนับถือศาสนาอิสลามก็มีเรื่องกรรมแทรกอยู่ แสดงว่า
รัชกาลที่ 2 ทรงคิดแปลงเนื้อเรื่องให้เข้ากับสภาพสังคม และค่านิยมของคนไทย เพราะ
เรื่องกรรมทำให้เกิดทุกข์เคียดร้อนใจ ทุกข์เพราะรัก ทุกข์จากการพลัดพราก ทุกข์จากความ
คิดถึง เรื่องกรรมเป็นเรื่องที่คนไทยมีความเชื่อมาก ปรากฏในตอนที่ท้าวฤเบรันทราบข่าว
ว่าอิเหนาไปหลงรักนางจินตะหรา จึงเสด็จไปยังเมืองคาหา กล่าวกับท้าวคาหาว่าเป็นเพราะ
กรรมจึงทำให้ได้รับความอับอายเช่นนี้ ว่า

ชะรอยกรรมจึงจำบันกาลดล	สำหรับจะให้พ้นอัประมาล
คัวยอิเหนาเมามัวชั่วฉันทัก	หาญหักไม่ฟังว่าชาน
รักแต่คำซำสาธารถ	ไม่รักวงศวานของตัว
.....
ทั้งนี้ก็ตาบแต่เวรา	เราอย่าควรคิดให้เคืองกัน (หน้า 461)

ในครั้งที่ท้าวคาหาจ้กงานวิวาห์ระหว่างมูมกับจรรกา อิเหนาพอทราบข่าวถึงกับสอบ แล้ว
ครวญว่าเป็นเพราะกรรมที่เคยทำไว้แต่ชาติปางก่อนที่ไปพรากสัตว์ให้จากกัน ว่า

มูญไคไคคองประคองกาย	บายไคพรากสายจรมรโกล
ฤปางก่อนเราเคยพรากสัตว์	ให้ฤเค้อเราพาปลัดฤโฉน
เวรามมาเคื้อนฤวไนย	จึงพรากน่องไปให้จรรกา (หน้า 468)

ตอนที่อิเหนาจะเข้าไปเมืองคาหาเพื่อแก้ความเข้าใจผิดว่าตนมิได้เกี่ยวข้องกับภรรยาไปของนางบุษบา อิเหนาปลอบนางบุษบาว่าด้วยกรรมนี้เองที่ต้องจากนางไป ว่า

ครั้งนี้เป็นกรรมจะจำไกล ถึงพี่ไปไม่ช้านานนัก
พระอุ่มน้องประคองขึ้นบนเพลา พี่แสนทุกข์ด้วยเจ้าเพียงอกหัก
แต่อาวรณ์ถอนจิตแล้วพิศพิศตร์ เหมือนจะไกลน้องรักสักร้อยปี (หน้า 538)

ผลของกรรมแก้ชาติปางก่อน หรือ วิบากกรรม ในเรื่องมุ่งสอนให้ผู้อ่านเข้าใจถึงความเป็นไปของชีวิต ไม่มีใครอาจหนีได้ ดังตอนที่พี่เลี้ยงของนางมาหารัทมีกับนางสการะวาทีเตือนนางทั้ง 2 ที่น้อยใจเรื่องที่ต้องไปให้นางจินตะหราผู้มีโช้เชื้อสายวงศ์อสังข์แห้วหรือสุริย์วงศ์เถวว่า "นี่กว่าวิบากกรรมเป็นกรรมคา เหมือนอยู่ใต้อฟ้าจำต้องฝน" (หน้า 205) แม่แต่นางบุษบาเองเมื่อถูกพายุพิศพาไปด้วยอำนาจของท้าวปะตาระกาหลา นางรำพันออกมาว่า

..... ชะรอยกรรมทำไว้เป็นนักหนา
เคิมพลัดกำจักจากพารา มาอยู่ดูหาค่อยคลายใจ
มีง่ามาซ้ำให้จำจาก ผลิตพราวจากถ้ำทองผ่องใส
อกเอ๋ยไม่เคยเค็นไพร เกยสำราญอยู่แต่ในพระบุรี
ครั้งนี้ตกไว้ไต่ยาก คำมากชอกช้ำบทศรี
แต่ กัดกจะรอกก็ไม่มี จะเหยียบย่างจรลี้กลไก
จำจิตจึงจำลีลา เจ็บบาทหนักก็ร้องไห้
ข้างย่องจ้องจูงกันกลาไกล มรคาจะไปก็ไม่มี (หน้า 563 - 564)

ไม่ว่าสุข หรือ ทุกข์ คนไทยมักจะกล่าวว่าเป็นเพราะกรรมทั้งนั้น ดังตอนที่บันหยีทราบวาทิตีหลาอรสาเป็นนางบุษบา ก็กล่าวด้วยความท้อใจว่า

นี่เนือผลกรรมนำสนอง ให้สองเราวิตกเพียงอกหัก
จนแก่ไก่อ๊ะระสบพบพิศตร์ ก็ยังไม่รู้จักตระหนักใจ
พี่ชื้อชะรอยผลบุญ มาคำตูดุกหนุนสนองให้
นับวันจะวายความทุกข์ แสนสุขปรี่ก็เปรมเกษมสอง (หน้า 937)

ในคราวที่ท้าวหมื่นหย้าได้รับราชการที่จอมพิภพนรกเวททั้ง 4 มีท้าวอุเรนเป็นคัน ให้นำนางจินตะหราไปที่เมืองกาหัง ทรงศรีสปลอบว่า "วิบากกรรมแล้วก็จำเวทนา ไปตามเวราซึ่งทำไว้" (หน้า 1048) เหตุนี้เองนางจินตะหราจึงไปปรับทุกข์กับนางสการะวาที และนางมาหารัศมี ว่า

จึงว่าวิบากกรรมของเราแล้ว ที่จะทิ้งน้องแก้วอย่าสงสัย
 มาไปเถิดตามกรรมซึ่งทำไว้ ทุกข์ร้อนจะไถ่เห็นหน้ากัน (หน้า 1052)

ตอนที่ประไหมสุหรีค้ำหาพานางบุษบาไปไว้ที่ค้ำหนัก อีเหนาเศร้าโศกมาก วิยะคาเห็นอาการของอีเหนาจึงมาถามด้วยความสงสัยกับประไหมสุหรี นางจึงตอบให้เข้าใจว่า

..... กรรมสิ่งใดเลยมาชักให้
 แสนเวทนาเป็นพันไป เกิดมามีแต่ไต่ความทุกข์ (หน้า 1135)

และตอนที่อีเหนาเข้าหานางจินตะหราเพื่ออธิบายให้นางทราบถึงเหตุการณ์แก่หนหลัง จากนั้นก็อ้างถึงวิบากกรรมที่ทำให้ต้องจำพรากจากนางว่า "ซึ่งเคราะห์กรรมจำพลัดกำจัดจาก เพราะวิบากบาปสร้างแต่ปางหลัง" (หน้า 1151)

๒.๒ ความกตัญญูกตเวที

ประไหมสุหรีอุเรนทราบข่าวว่าพระมารดาที่เมืองหมื่นหย้าถึงแก่พิราลัย ทรงคร่ำครวญถึงพระมารดา ราพันถึงพระคุณของมารดาว่า

โอ้พระชนนีของลูกเอ๋ย พระคุณเคยปกป้องประคองขวัญ
 เขยชมเข้าเฝ้าเป็นนรินทร์ สารพันมิให้อนาทร (หน้า 31)

ตอนที่บันหนี่รับอาสาท้าวกาหังออกรบกับระตู่จะมาทรา ได้กล่าวถึงการตอบแทนพระคุณว่า "ควรจะสนองคุณพระทรงธรรม กว่าชีวิตจะม้วยไม่ถอยหนี" (หน้า 698) ในคราวที่อุณากรรณะลาท้าวกาหังกลับไปเมืองประมอตัน ได้กล่าวข้อความที่แสดงถึงความกตัญญูกตเวที ความว่า

..... ลูกนี้ไม่มีใครจะจากไป
 ด้วยพระองค์ทรงคุณนี้สุดแสน ยังไม่ทันทดแทนสนองได้
 ถึงมาตรจะนิราศแรมไกล ก็ไม่ลืมคุณญาเอนที่เมตตา (หน้า 780)

ในสารที่อุณากรรมเขียนถึงท้าวประมอตัน ครั้งที่หนีไปบวชโดยอ้างว่าองค์ปะการะกาหลา
 พาขึ้นสวรรค์อันเป็นแดนสุขเกษมสันต์ ข้อความในสารแสดงความรู้สำนึกในพระคุณอันเหลือ
 ของท้าวประมอตัน ดังนี้

องค์พระชนกชนนี ซึ่งมีพระคุณเป็นหนักหนา
 ตั้งหนึ่งบิดุเรศมารคา อันเกิดแก่ลูกมานี้ไซ้
 คิดว่าจะอยู่สนองคุณ กวามบุญลูกยาจะหาไม่
 เป็นกรรมจำเป็นจำไกล มิได้ออยู่หลพระบาท (หน้า 792)

ศิลาอรสา (นุษา) รำพันถึงพระคุณบิดามารคาที่ตนยังมีได้ทดแทนพระคุณ ในตอนที่ขึ้นหยี
 ปลอมตัวเป็นเทวามาหลอกล่อว่าจะพานางไปสู่สวรรค์ ศิลาอรสาหลงกลจึงกล่าวว่า

โอ้พระบิดุเรศมารคาเจ้า จะวิโยคโศกเศร้ากันแสงหา
 ท่าไหนจะไถ่แจ้งกิจจา ว่าลูกไปเมืองฟ้าสุราลัย
 พระคุณเจ้าจวบจบกินแดน ยังไม่ทันทดแทนสนองได้
 มีสาข่าจำจากพระเวียงชัย นิราศร้างทางไกลบทมาลัย (หน้า 899)

ในตอนที่ยาหรีน (สียะครา) จับตัวของระตุมะงาคาได้ นางคะราหวันอาษาของยาหรีน
 ร้องขอชีวิตให้พ่อ นางจึงอ่อนนวยอาหรีนโดยพรรณนาพระคุณของพ่อว่าดังนี้

โอ้วว่าบิดุเรศของลูกอา พระคุณพันคนนาเหนือเกี
 ทรงถนอมกล่อมเกลี้ยงลูกนี้ อารสารพิศไม่ซัดใจ

.....

ขอทูลลาเบื้องบาทบมาลัย วายปรามไปตามพระบิดา (หน้า 966 - 967)

เมื่อจิมคะราได้ทราบข่าววากสารที่ท้าวภูเรบันมีมาถึงท้าวหมันหยาให้ส่งนางไปยังเมือง
 กาหลัง นางผูกถึงการตอบแทนพระคุณบิดามารคาว่า

เปื้อนนั้น	ระเค่นจีนทะหระกวงสมร
ไค่ฟั้งบิตุเรกมารคร	ไค่ยีนยอกรสนองไป
อันพระคุณการุณเล็ยงมา	ถึงกินแคนแผนฟ้าไม้เปริยบไค่
ยังมีไค่สนองเท่ายองโย	มาฆ่าให้ไค่เคื่องพระบาทา
จะก้มหน้าไปรับความอาย	ถึงจะวายชีวังสังขาร
ก็ตามแต่ผลกรรมซึ่งทำมา	ไม่น่าพาอาลัยแก่ชีวี
เหมือนหนึ่งถูกไค่สนองคุณ	ซึ่งการุณโปรคเกจ้าเกก็
พระจงเสวยสวัสตี	อย่ามีวิตกหฤทัย (หน้า 1049)

2.3 ความเมตตาปรานี และการให้อภัย

จากเรื่องอิเหนามีกล่าวถึง ความเมตตาการุณาของท้าวประมอตันที่มีใจเมตตารักใคร่คุณากรณ ทำให้สี่กษัตริย์จูงวงศ้อสัตย์แควหามีน้ำพระทัยเมตตาประทานข้าวของให้มากมายทั้งนี้ถึงความพรรณนาว่า "ซึ่งพระองค์ทรงพระเมตตา แก่บุบยาหาหยี่งวีโรบัวรุ่งเล็ยงมิให้ร้อนใจ รักใคร่เป็นฉันพระลูกยา" (หน้า 1078)

เมื่อระตูมะงากาถูกจับตัวนั้น นางคะราหวันชាយาของย่าหรั้นไค่ชอรวงให้ย่าหรั้นช่วยบิคาคน ย่าหรั้นก็มีความเมตตาสงสารจึงไปปลดปล่อยระตูออกมา แล้วพูดต่อท้าวกาหลัง ท้าวเธอจึงยกโทษให้ด้วยข้อความว่า "เราให้ชีวีระตูนั้น บุตรีมีคุณแก่ลูกเราอย่าให้บิคาเขาคองอาสัญ" (หน้า 969)

2.4 ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน

ความแก่เขานั้นเป็นไปตามกาล มีสภาพเป็นดังกล่าวกันว่า "ไม้ไกล่ฝั้ง" กิ่งตอนที่ท้าวหนันหยากกับประไหมสุหรีปลดองนางจินตะหราที่กิดจะฆ่าตัวตายโดยกล่าวเป็นข้อความเตือนสติว่า

อันว่าบิตุเรกมารคร	คังพฤษาไกล่ฝั้งนทีศรี
นับวันแต่จะถมธรณี	หวังฝากฝิดูกรักคังดวงตา (หน้า 1148)

เมื่อท้าวหมักมาหังจะยกราชสมบัติให้สังคามาระกา ไค่กล่าวข้อความที่แรงถึงอนิจจังว่า

อันตัวขวงบิดาขรราร่าง ก็เสียมสร้างยกถาบรรคากักก็
จะมอบเวนราไซให้ถูกรัก ให้ประจักษ์แก่ตาบิคนี่ (หน้า 1187)

เรื่องที่เกี่ยวข้องกับความจริงที่ไม่มีสิ่งใดมาขัดขวาง หรือหนีพ้น คือ "ความตาย" อันเป็นวิสัยธรรมดาที่มีอาจหลีกเลี่ยงได้ ดังคำกล่าวของท้าวฤเบนทร์ที่ทรงปลอมประไหมสุหรีให้คลายความเศร้า เมื่อได้รับทราบข่าวพระมารดาที่เมืองหมันหยาดถึงแก่พิราลัย ค้วยข้อเตือนใจว่า "อันเกิดแล้วไม่แคล้วมรณา ถึงพรหมินทร์อินทราก็เหมือนกัน" (หน้า 31) ทางเมืองคากาก็เช่นกัน ท้าวคากาก็กล่าวปลอมประไหมสุหรีความว่า

อันกำเนิดเกิดมาในสากล ใครจะพ้นมรณาก็หาไม่
จงระงับดับความอาลัย ถึงโศกไปไซ้ที่จะเป็นมา (หน้า 34)

2.5 ความซื่อสัตย์

ในเรื่องเน้นความซื่อสัตย์ของข้าที่มีต่อเจ้า ดังตอนที่คำมะหงงประมอตันเตรียมการรบกับระตูจะมาหรา เชื้อพั้งคำสั่งของอุณากรรณที่สั่งให้เตรียมพลและถ้ำทหารผู้โคชลาดคดด้วก็จะตัดหัวเสียบประจานไว้ คำมะหงงเตรียมการรบด้วยความเรียบร้อย และจงรักภักดีมาก ดังความว่า

..... มิให้เคื่องขาทาเท่าเกศ
จะอาสาว่าจะสิ้นชีวี จะให้อายมันหยืออย่าสงกา (หน้า 703)

พี่เลี้ยงทั้ง 4 ของย่าหรั้นมีความซื่อสัตย์มาก อาสาจะออกไปสู้กับท้าวจะมาหรา ได้กล่าวว่า

ข้าน้อยจะขอออกต่อสู้ พันธูไปกว่าจะตกษัย
มาครแมนชีวันไม่บรรลัย ก็มีให้ไค้เคื่องขบมาลย์ (หน้า 848)

แม้จะเป็นหญิงพี่เลี้ยงทั้ง 2 ของติหลาอรสา (บุษบา) ก็มีความซื่อสัตย์ยิ่ง ในครั้งที่บันหยีมาดักกรีชของติหลาอรสาไป บายันัน ประเสหรั้น กล่าวความขึ้นว่า

แล้วทูลว่าข้าน้อยทั้งสองนี้ จะคิดแก้ชีวันนั้นหาไม่
ถึงมาครแมนจะเป็นประการใด แมนแม่ตกไหนจะไปคำม (หน้า 925)

เมื่อครั้งที่กษัตริย์ของระตูมะงากามาประชิดเมืองกาหลัง เมื่อทางเมืองกาหลังได้ชัยชนะแล้ว ประสันตากูเรบัน ไคกล่าวถึงความสัจซื่อของข้าที่มีต่อเจ้าว่า

..... สงครามครั้งนี้ใหญ่หนัก
 แต่ตัวข้าเอาเหื่อต่างน้ำ ปล้ำตัวรบราพู่หาญหัก
 ผู้สงครามด้วยความสามัคคี ชีวีตปลื้มจักบรรคัย (หน้า 963)

2.6 โลกียสุข

ตอนที่อิเหนาเข้าหานางสการะวาตี ความตอนหนึ่งที่อิเหนา กล่าวในเรื่องที่ว่าไม่มีใครสามารถห้ามความใคร่ในกามหรือโลกียสุขได้ ดังข้อความที่ว่า

เจ้าจะห้ามความอันไม่ซัดซิ้น อันจะห้ามประคิพัทธนี้ไม่ได้ (หน้า 204)

ความใคร่ของมนุษย์ไม่มีการแบ่งชาติ ชั้นวรรณะ และไม่อาจห้ามหักกันได้ ทั้ง ๆ ที่จรรยา รุกข์ชั่วตัวดำ แต่ก็อยากได้นางนุชบา ผู้สวยเลอเลิศเหมือนนางฟ้า ทั้งนี้เป็นเพราะความ ใคร่ นั่นเอง จรกรร่าพันว่า

ถึงได้เสวยสวรรค์ชั้นฟ้า ไม่เท่าได้นุชบาพิสมัย (หน้า 242)

3. กคิที่เป็นหลักในการครองตนในชีวิตประจำวัน

3.1 ความรัก

ก. ความรักของพ่อแม่ เป็นความรักที่บริสุทธิ์ ปราศจากสิ่งแฉก แฉงใจ ๆ เช่น ตอนที่ประไหมสุหรีหมั้นหยาร่าพันถึงพระมารดาว่ามารดานั้นรักลูกเพียงไร ข้อความนั้นแฉงคคิเตือนใจให้ระลึกถึงพระคุณของมารดาว่า "เฝ้าถนอมกล่อมเกลี้ยง เลี้ยงลูกมา ไม่นิราศคลาดคลาสักคืนวัน" (หน้า 64) ความรักของระตูบันจะรักกัน และระตูบันก็มาหงัน อีกทั้งประไหมสุหรี กล่าวต่อนางสการะวาตีและนางมาหยารัตมีศรราว ที่ยกนางทั้ง 2 ให้แก่บันหทัยด้วยความรักที่แสดงความรักเป็นอย่างยิ่งว่า

อันชนกชนนีนี้รักเจ้า เทียบเท่าชีวิตก็ว่าได้

ใช้จะแสวงสลัดซัดเสียไกล เพราะเป็นความจำใจของบิดา

.....

อย่าซึ่งเคียดเคียดกันที่เลยขวัญตา เหมือนแทนคุณบิดาช่วยคับร้อน
 (หน้า 142)

เมื่อคราวที่ต้องจากกัน ระบุทั้งสองก็อวยชัยให้พรลูกรักด้วยความเป็นห่วง เป็นกังวลและ
เศร้าโศกถึงความว่า

ให้สร้อยเกล้าสดคก่าสรคโศก	จะวิโยคดูย่น้ำตาไหล
ต่างศรีอำนวยอวยชัย	เจ้าไปเป็นสุขสวัสดิ์
สารพัดไภยันอันตราย	อย่าระคายเคืองช่องหมองศรี (หน้า 144)

ความรักของพ่อแม่มีมากมายนัก ยอมทำทุกสิ่งทุกอย่างเพื่อลูกสุดที่รัก ถึงตอนท้าวกะหมิงกุหนึ่ง
เห็นวิชาสะกามีอาการ "อันความที่ทุกข์หนักนั้นพันคิด เห็นจะวายชีวิตเป็นแม่นมั่น ขอลาบาท
บงสุ์พระทรงธรรม์ พูลพลางโศกศัลย์โศกี" (หน้า 255) ท้าวกะหมิงกุหนึ่งจึงทำการเพื่อให้
สมรักในนางบุษบา ท้าวกะหมิงกุหนึ่งจึงบอกว่า

ถามุงมาคปรารณาสิ่งอันใด	บิดาจะหาให้คงไผ่ผัน
เว้นไว้แต่ดาวเดือนตะวัน	นอกนั้นจะให้สมอารมณ์คิด
วานพ่อย่าว่าจะมรณา	มารคาบิตุราชจะขาดจิต
ด้วยรักเจ้าเท่าเทียมชีวิต	ควรฤวิปริตประหลาดใจ

(หน้า 255 - 256)

ความรักของพ่อแม่ไม่มีสิ้นสุด ลูกอยากได้อะไรก็พยายามหาให้ เมื่อลูกเจ็บไข้ได้ป่วยก็เฝ้า
ดูแลรักษาอย่างใกล้ชิด ถึงความรักของประไหมสุหรีกูเรบั้นที่มีต่ออึเหนา เมื่อทราบข่าวว่า
อึเหนาป่วย จึงรำพันว่า

โอ้อ่าลูกรักของแม่เอ๋ย	ทราชมเชยผู้ยอพิศมัย
เลี้ยงเจ้ามาจนจำเวิญวัย	แม่มิให้คไตโรตอม
เข้าค้ำบ่ารุงคองเจ้า	ขวัญข้าวแม่สุดแสนถนอม
.....
.....	บีมว่าจะพินาศขาดใจ (หน้า 472)

ข. ความรักของหนุ่มสาว เป็นความรักที่มีอาณุภาพมาก และเป็นไปดัง คำกล่าวที่ว่า "ที่ใคร่รักที่นั่นมีทุกข์" ความที่แสดงว่ารักนั้นแปลกนัก ดังบทพรรณนาของ นางจินตะหราเมื่อทราบว่าอิเหนาจะต้องจากนางไป เพื่อไปช่วยศึกทางเมืองคาหาค้วยคัน เหตุเพราะท้าวกะหังกูหนึ่งยกทัพมาประชิดคิดเมือง จุกประสงค์ก็คือมาชิงนางบุษบาให้กับ โอรสชื่อ วิทยาสะก่า ที่หลงรักนางบุษบาแน้มองเพียงรูปวาทเท่านั้น ก็เกิดอาการ "ซึ่งจะให้ ระวังกับอาวรณ์ สุกรักสุกร้อนจะม่อนฉั่น เมื่อเป็นพิษคิดทรวงดวงแคยั้น นับวันแต่ชีวิตจะ วอดควาย" (หน้า 253) เมื่อทางเมืองคาหามีศึกสงคราม อิเหนาจึงต้องไปช่วยรบตาม พระบัญชาของท้าวกูเรบัน นางจินตะหราเกรงว่าความรักจะแปรเปลี่ยนไปด้วยไปหลงรัก นางบุษบา นางจึงรำพันว่า

แล้วว่าอนิจจาความรัก ฟังประจักษ์ทั้งสายน้ำไหล
 คั้งแต่จะไหลเชี่ยวเป็นเกลียวไป ที่ไหนเลยจะไหลคืนมา
 สตรีใดในพิภพจวบแดน ไม่มีใครไค้แคนเหมือนอกข้า
 ค้วยไผ่รักให้เกินพักตรา จะมีแต่เวทนาเป็นเนืองนิตย์ (หน้า 305)

แม้แต่อิเหนาเองเมื่อได้พบนางบุษบาแล้ว ก็มีอาการเหมือนหนึ่งคนไร้สติ ค้วยอำนาจแห่ง ความรัก ทำให้อิเหนาเศร้าสลดใจอย่างยิ่งที่ต้องสูญเสียนางให้กับจรงกา คติพจน์นี้จึงเตือน ว่าก่อนทำอะไรลงไปให้กึกให้ถ้วนเสียก่อนมิฉะนั้นอาจจะต้องเสียใจภายหลัง คั้งอาการคือ

หวนคงคดงกับที่บรรจรณ์ จะเปลื้องเครื่องอาภรณ์ก็หาไม่
 ให้ระทวยระทศสลกใจ แต่ตรีตรึงนิกไนไปมา

 พระเร่งร้อนรานทะยานใจ คั้งเพลิงกาลณดูฉาไหม้ทั้งกายา
 จุกใจไค้คิดสิการแล้ว คั้งดวงแก้วตกต้องแผ่นดินา
 ราวระย่ำซ้ำจิตเจ็บอุรา ประหนึ่งว่าจะวายชีวี (หน้า 364)

เรื่องของความรัก จากเรื่องมีการแสดงแง่คิดที่มองกันในแง่มุมต่าง ๆ ที่ แตกต่างกันไป เมื่อหนุ่มสาวตกอยู่ในห้วงแห่งความรัก จะเกิดความรู้สึกร้อนรนบ้าง รู้สึกว่าโลกนี้เป็นของเราบ้าง แล้วแต่ชีวิตของแต่ละบุคคล จากเรื่องนี้สอนว่าความรัก

มันไม่แน่นอน จะเกิดความรู้สึกร้อนรนุ่นวาย ดังตอนที่อิเหนารู้สึกในความรักจะนั่ง จะนอน ให้เราร้อนไปหมด บางครั้งถึงกับน้ำตาตก ดังคำว่า

นอนนั่งคงอยู่ในเพลิงกาล ให้ร่ากาชุ่นหมองไม่ผ่องใส
กอดเข้าแรงาง่วงตะลึงไป ชลนัยน์ไหลอาบพักตรา (หน้า 448)

เมื่อแรกรักนั้น ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกนี้ดูสดใสไปหมด รสรักหวานชื่นมัน แต่พอนาน ๆ ไป จะรู้สึกขมขื่น เส่ร่าสร้อย คือความที่จินตะหรากล่าวกับอิเหนาเมื่อนางมาอยู่ที่เมืองกาหลังว่า

/เหมือนเขาเปรียบเทียบความเมื่อยามรัก แต่น้ำผักต้มขมก็ขมหวาน
ถึงยามยี่จี้ครอยทั้งอ้อยตาล เคยโปรดปรานเปรี้ยวเค็ม
รู้เต็มใจ (หน้า 1152)

3.2 น้ำใจมนุษย์

เรื่องอิเหนาสอนให้อย่าเชื่อคำคนง่าย เพราะเราไม่รู้ซึ่งถึงจิตใจของเขา อังตอนที่นางจินตะหราพบกับพี่เลี้ยง เมื่อคราวที่อิเหนาส่งสารรักกับนกสีมคอกปะหนั้น ความว่า

ช่างเชื่อฉันทมเล่ห์หลมชาย หวานนักรักกลายเป็นเปรี้ยว
อย่าพักพูดบายเบียงเลียงเลี้ยว ลอดวงหนองเหนียวเกี่ยวพัน (หน้า 90)

ในตอนที่อิเหนามาหานางจินตะหรา นางจินตะหราได้พูดข้อความที่กินความลึกซึ้งกินใจในเรื่องของการมผู้ชายที่ไว้ใจไม่ได้ เชื่อยาก ว่า

ซึ่งว่ารักนักรักยอมมักหน้าย จะเชื่อฉันทมก็ไซ้ที่ (หน้า 181)

ครั้งที่อิเหนามารับนางจินตะหราที่เมืองหมันทยาเพื่อไปอภิเษกที่เมืองกาหลัง นางจินตะรากล่าวกับท้าวหมันทยาที่ประโหมสุทรด้วยความเศร้าโศกเสียใจมาก โทษตัวเองที่ไปเชื่อถ้อยวางใจอิเหนาดังความว่า

..... เพราะลูกทำความไว้แต่เคิมมา
หลงลั่นควยเชื่อฉมชาย จึงได้ความอายเป็นหนักหนา (หน้า 1148)

3.3 การนินทา

การนินทาเป็นเรื่องธรรมดาของโลก มีปรากฏอยู่หลายตอน คือ ตอนที่อิเหนาโลมนางบุษบา นางบุษบาได้พบกับอิเหนาถึงคำนินทาว่า "คำกนจะค่อนข้างน่าอัศจรรย์" (หน้า 522) อิเหนาเองก็แสดงความที่เข้าใจถึงลักษณะคนช่างพูดช่างนินทาต่อประสันตาที่กล่าวหยอกล้ออิเหนาเมื่อได้รับอุบะจากนางบุษบา อิเหนาจึงกล่าวว่า

ธรรมดาว่าคนปากคั้น ที่จะนิ่งอยู่นั้นไม่ได้
จำจะแคะค่อนข้างไป ให้เขาจกใจจึงว่าดี (หน้า 384)

เมื่อครั้งที่อิเหนาพานางบุษบาไปที่ถ้ำของนั้น นางบุษบาเกรงคำครหานินทา แต่อิเหนากลับกล่าวความที่มีศรัทธาว่า

อันความดีฉินร้าย มีทุกหญิงชายนะ โฉมศรี
ที่รักก็เห็นว่า เป็นดี ที่มีชอบที่ถีนินทา
อันว่าร้ายเราผู้รักษาศรัทธ ถึงพายุพิศภุณา
บุราณท่านยอมกล่าวมา จะกลัวความนินทาไปว่าไร (หน้า 524-525)

และครั้งที่บุษบาหายไป ทุกคนพากันสงสัยว่าอิเหนาเป็นผู้ทำการนี้ แต่อิเหนาก็มาแก้ข้อสงสัยด้วยการเข้าไปในเมืองคาทา และกล่าวความเพื่อให้พ้นผิดว่า "... จะนินทาก็ไม่กลัว เมื่อตัวดีแล้วไม่ร้อใจ" (หน้า 549) แม้จะฉับการโกหกแต่ก็เตือนให้เราทราบว่าถ้าตัวเราดีแล้ว ใครจะนินทาว่าร้ายเช่นไรก็ไม่ต้องไปหวั่นเกรงอะไรทั้งสิ้น

3.4 การวางตน

แนวทางการสอนเพื่อให้ปฏิบัติคนได้ถูกต้องตามแบบแผน ประเพณีนิยม จากเรื่องอิเหนาสอนให้หญิงสาวรักในความเป็นกุลสตรี ปรากฏในตอนนี้นางจินตะหราพากันท้าวหมั้นหย่าถึงการครองตนของสตรีว่า

อันกำเนิดเกิดมาเป็นสตรี บุรุษหนีหน้าใจไม่สงสาร
จะค้นตามเขาไปไม่ต้องการ จะไถ่ความอัประมาธพันทวี (หน้า 1048)

แม่นางบุษบาเมื่อถูกลักพาไปที่ถ้ำทอง นางผูกกับอูเหนาค้ำความคั่งแค้น และแสดงถึงความ
รู้จักรักนวลสงวนตัวว่า "แม่ม้วยมุกสุดสิ้นชีวา จะดีกว่าที่ได้อัประมาณ" (หน้า 514)

ในข้อควรปฏิบัติของสตรี มีกล่าวไว้ในตอนที่ท้าวหมันหย้าและประไหมสุหรี
สอนนางจินตะหราเมื่อมาอยู่เมืองกาหลง โดยกล่าวข้อความเป็นแนวทางปฏิบัติของสตรีว่า

ตัวก็เป็นพระสนมนาง	อย่าประมาทให้เคืองเบื้องบพทรี
จงตั้งใจจงรักภักดี	ถึงจะมีสิ่งเคืองประการใด
เจ้าอย่าหุนหันจงนบ	ให้ประกอบด้วยอัชฌาสัย
ถึงรักเจ้าเจ้าอย่ากำเริบใจ	เร่งเจียมตัวกัฏฐัญญาต
จงต่างกฤษณันนเนตร	การในพระนิเวศน์วังสถาน
ซึ่งสิ่งชั่วอย่ากลัวด้วยพวงพาด	สงวนองค์นงคราญให้จงดี
เจ้าอย่าเคียดคุมโทษ	องค์พระภัสศกาเรืองศรี (หน้า 1147)

3.5 คติเตือนใจ

มีในตอนที่อูเหนาไถนางมาหารัทมี กับนางสการะวาที แต่ก็ไม่กล้าไป
ร่วมภิรมย์สมสวาทด้วยนางทั้ง 2 เพราะเกรงใจจินตะหรา โดยทรงคิดว่า

ลึงจะใครภิรมย์สมสวาท	ด้วยสองราชธิดาบารศรี
กลัวเกลือกจินตะหรวาที	จะว่ามีฐิติเสียการ
จำเป็นจะเงือกดงสะกดใจ	จุดสำหอคัสสไว้กินหวาน
อย่าได้เคืองขุ่นหมองพ้องพาน	แต่คิดอ่านครวญใครไปบา (หน้า 160)

สำนวน "ซุบมือเปีย" มีกล่าวไว้ในตอนที่ประสันตารู้ข่าวว่าจรกามาถึงเมื่อเสร็จก็กล่าว

จึงว่าเราลำบากยากใจ	สู้ทนเป็นไฟแทบตาย
ท่านบาซุบมือเอาสรรพ	นั่งกินส้ารับเลน่ง่ายง่าย
เมื่อมีชัยท่านได้พลอยสบาย	แม่แพ้ก้จะตายแต่พวกเรา (หน้า 551)

สำนวน "น้ำท่วมปาก" เป็นคั้งที่นางจินตะหราผูกกับอูเหนา เมื่อมาถึงเมืองกาหลงว่า

แก่นองรักศักดิ์คำเหมือนน้ำมาก	ขึ้นท่วมปากสุดที่จะทูลเฉลย
อย่าลุ่มหลังซึ่งตายภิปรายเปรย	นองก็เคยเป็นขามาชานาน (หน้า 1152)

รามเกียรติ์

รามเกียรติ์ไทยได้รับอิทธิพลจากเรื่องรามายณะ ฤๅษีวาลมิกิเป็นผู้รจนา รามายณะ ฉบับภาษาสันสกฤตประกอบด้วยฉันท์ 24,000 โศลก แบ่งออกเป็น 7 กัณฑ์ และได้เรียบเรียงเป็นภาษาอื่นอีกหลายฉบับ เข้าใจกันว่าเรื่องรามเกียรติ์เข้ามาสู่ประเทศไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัย เพราะปรากฏชื่อตัวละครรามและถ้ำสีดาในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง และชื่อกษัตริย์ก็ยังใช้คำว่า "ราม" และในพิธีอินทราภิเษกที่กล่าวถึงการเล่นตีกาพย์รพในสมัยพระรามาธิบดีที่ 2 ก็คือที่มาของการเล่นโขน (สุวิทย์ สังโยคะ และประทีป เหมือนนิล 2518 : 87)

คุณค่าของเรื่องรามเกียรติ์ ตามความคิดของชาวอินเดีย คือ

1. ช่วยให้ผู้ฟังล้างบาป เจริญด้วยอายุ วรรณะ สุขะ พละ ตายแล้วไปสู่พรหมโลก
2. เชื่อว่าพระรามเป็นผู้สามารถให้ความร่มเย็น ช่วยปราบอธรรม
3. พระรามเป็นผู้มีเกียรติ เป็นแบบฉบับของคนดีในฐานะลูก ,สามี , กษัตริย์
4. พระรามเป็นที่รวมของวิชาความรู้ เกี่ยวกับศาสนา พงาวดาร นิยาย สารคดี ฯลฯ

เมื่อ พ.ศ. 2340 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องรามเกียรติ์ขึ้นอย่างสมบูรณ์ไว้เพื่อเล่นละคร และเป็นฉบับสำหรับพระนครรวม 117 เล่มสมุดไทย ต่อมาอีกประมาณ 20 ปี พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชนิพนธ์บทละครขึ้นใหม่ เพื่อใช้เป็นบทสำหรับเล่นละครประทับพระบารมีโดยเฉพาะ มิได้ทรงตั้งพระทัยจะประชันกับเรื่องเดิม หรือใช้เป็นแบบฉบับแทนเรื่องเดิม แต่มิได้แต่งใหม่ทั้งเรื่อง ทรงคัดลอกและดัดแปลงจากต้นฉบับรัชกาลที่ 1 บางตอน เฉพาะตอนที่เหมาะจะเล่นเป็นละครคือตั้งแต่ตอนหนุมานถวายนพานไปจนถึงทศกัณฐ์ดื่ม และตอนพระรามสังฆาสีดาจนถึงอภิเษกไกลาสอีกตอนหนึ่ง รวมเป็น 36 เล่มสมุดไทย บทละครเรื่องรามเกียรติ์นี้ รัชกาลที่ 6 ยกย่องไว้ในเรื่องที่เป็นหนังสือที่ศิวร่วม เพราะ

1. เป็นภาษาไทยดี
2. เป็นหนังสือสำคัญ ควรสร้างขึ้นไว้เพื่อเป็นเกียรติยศแก่ชาติไทย มิให้นานาประเทศติเตียนได้ว่า เราไม่มีหนังสืออันเป็นแบบแผนในวิชาหนังสือ
3. เป็นหนังสือที่ผู้รับไปแล้วจะอ่านได้โดยไม่เบื่อหน่ายจนโยนเข้าตู้ หรือกั้นหีบไม่จับอ่านอีกต่อไป

คติพจน์ที่ได้จากเรื่องรามเกียรติ์

1. คติทางด้านการปกครอง

1.1 การปกครองภายในครอบครัว

ก. หน้าที่ของบุตร หน้าที่ที่บุตรควรกระทำ คือทำหน้าที่อาสาออกรบ
 ด้งความที่อินทรชิตกล่าวกับทศพั้กัรว่า

คงจะขออาสาฝ่าพระบาท	จนชีว่าคมว่ายวางกลางสนาม
ถึงบรรลัยไว้ชื่อให้ลือนาม	ให้ครั้นคร้ามฤทธิ์ไกรไพรี (หน้า 349)

ข. หน้าที่ของภรรยา ตามคติของอินเดียนั้น หากสามีตายจากไปภรรยา
 จะต้องตายตามไปด้วย ที่เรียกว่า "พีธีสตี" ดังตอนที่นางสุวรรณกันณูมาพ้อทราบข่าวว่า
 อินทรชิตจะออกรบสู้กับพระราม อินทรชิตสั่งเสียว่า

จะสู้ตายตามกรรมที่ทำได้	จึงจะได้เลื่องชื่อลือชา
จงสร้างโศกเสียบ้างพึงด้ว	สงวนตัวเทวีไว้ดีกว่า (หน้า 352)

นางสุวรรณกันณูมาจึงว่าพันความว่า

เจ้าประคุณทุลกระหม่อมของเมียเอ๋ย	จะละเลยข้าบาทบาศรี
ทิ้งไว้ให้อยู่ในบุรี	จะรู้ที่ผินหน้าไปหาใคร
น้องเคยฟังบาทบงสุ์ทรงเคช	เสมอเหมือนบิคุเรศรักใคร
แมนพระองค์อัสญบรลัด้ย	เมียไม่ขอยู่จะสู้ม้วย
พระเสด็จไปไหนจะไปตาม	แมนสงครามวอควายจะตายด้ว
นางครวญคร่ำกำสรกระทระทวย	ปืมจะม้วยชีวันบรลัด้ย (หน้า 353)

นางมณฑิเองก็มีความคิดเช่นนี้ อันแสดงถึงความเป็นภรรยาที่ดี คือเมื่อคราวที่ทศกัณฐ์ว่า
หลงกลอุบายของหนุมาน ถูกเอากล่องดวงใจไปได้ นางจึงได้กล่าวต่อทศกัณฐ์ว่า

โอ้ว่าพระทูลกระหม่อมเอ๋ย	ไม่ควรเลยทรงศักดิ์จะตกษัย
เพราะเชื่อถ้อยฤาษีชีไพร	ไว้ใจคิดว่าเป็นอาจารย์
.....
โอ้ว่าครานี้จะม้วยมิต	สุดคึกสุดแค้นแสนทวี
มิขออยู่คู่หน้าไพร่	จะตายตามภูมีไปเมืองฟ้า (หน้า 617)

ทศกัณฐ์จึงปลอบนางว่า "คอยอยู่จงดีเกิดนะน้อง" (หน้า 618) นางมณฑิเองจึงกล่าวต่อว่า

โอ้ว่าครานี้จะมอกม้วย	ตายด้วยความวิโยคโศกศัลย์
ควรหรือพระองค์ทรงธรรม	จะหนีไปเมืองสวรรค์ชั้นฟ้า
น้อง โค้งฟันทบทเรศ	ด้วยฉัตรแก้วกันเกศเกศา
พระคุณของทรงฤทธิ์เหมือนนบิกา	กล่อมเกลี้ยงเลี้ยงมาจนวันนี้
อกเอ๋ยตั้งแต่จะแลลับ	ดังเดือนดับสิ้นแสงรัศมี
เคยรองเบ้องบาทผ่าฐดี	ครั้งนี้จะพึงผู้ใด
.....
.....	ที่ไหนน้องจะคงชีวา (หน้า 618)

สามีภรรยาควรจะมีปฏิบัติต่อกันด้วยดี ดังที่เหล่าเทพทั้งหลายกล่าวแก่พระราม
กับนางสีดา เพื่อให้คืนดีกันและโอนอ่อนผ่อนปรนต่อกัน ทั้ง 2 ควรจะ "จงคิดอ่านออกอ่อน
ผ่อนผัน ไม่ควรจะเวรสร้างหมางกัน ทั้งถูกเต้าเจ้านั้นยังรุ่งรัง" (หน้า 844) และ
"ชอบผิดจงระงับยับยั้ง ออกคั่นกันมั่งจึงจะดี" (หน้า 845)

1.2- การเมือง

ก. กษัตริย์ ต้องมีหลักในการปกครองจึงจะทำให้ทหารทั้งหลาย
มีวินัย ปฏิบัติหน้าที่ของตนอย่างแข็งขันด้วยการปูนบำเหน็จรางวัลให้แก่ผู้ทำความดีความ
ชอบ หรือโดยการขอย่องชมเชยให้นามปรากฏ เช่น ในคราวศึกโมจรพา เมื่อเสร็จศึก
แล้ว พระรามได้ครุสชมและประทานรางวัลให้หนุมาน เป็นการปูนบำเหน็จความดีความชอบ

..... อันความชอบของท่านเป็นพื้นไป
 อุตส่าห์ผู้สงกรมตามคิด เหมือนช่วยชุบชีวิตเราไว้ได้
 แม้นเสรีจศึกสมหวังคังใจ จะเสกให้ผ่านตรีอยุธยา
 แล้วถอกทิพย์ขำมงคลทรงประทาน ให้คำแห่งหนุมานต่อหัตถ์ดา (หน้า 207)

เมื่อเสรีจศึกวิญญจำบัง พระรามตรีศมหนุมานความว่า

สรรเสรีญหนุมานชาอุชัย ไซ้ไหนไค้คังปรารณา
 ทั้งในกองทัพพลลา จะหาวานรเปรียบไม่เทียมทัน (หน้า 470)

พระมหากษัตริย์ต้องเป็นผู้ทรงคุณธรรม มีความยุติธรรม ไม่ลำเอียง ผู้ปกครอง
 ประเทศควรจะตัดสินความโดยฟังความทั้ง 2 ฝ่าย เพื่อจะได้ข้อเท็จจริง คังท้าวมาลีวราช
 ว่าความ ทศกัณฐ์ให้การเท็จ ท้าวมาลีวราชมิได้เชื่อทันที ท้าวเขาจะสอบถามดูกรณีต่อไป

..... ครั้นว่าจะเชื่อฟังยังไม่ควร
 จำจะให้ไปหาองค์พระราม มาสอบถามซักไซ้ไค้สวน
 จึงจะตัดสินความตามสำนวน ให้ถูกถ้วนทางธรรมไม่ฉันทา (หน้า 479)

๒. ทหารหาญ ต้องมีความกล้า อาสาเจ้าออกรบโดยไม่หวั่นเกรง
 ภยันตรายใด ๆ คังคักกว่าท้าว "อาสาเจ้าจนตัวตาย" ปรากฏในตอนที่สุดศรีพอาสาไป
 ทักฉัตรที่ลงกา โดยกล่าวว่า "ข้านี้จะขออาสาไป ล้างพิษที่ศัพทศักร์ทักฉัตร" (หน้า 166)
 และเมื่อครั้งที่พระรามรู้ว่าทศกัณฐ์ถอกควงใจฝากไว้กับพระโคมุตร พระองค์จึงตรัสถาม
 ว่าใครจะอาสาไปหลอกล่อเอาควงใจทศกัณฐ์มาได้ หนุมานจึงรับอาสา

บัดนั้น คำแห่งหนุมานทหารใหญ่
 เห็นบรรดาวานรทั้งนั้นไซ้ ไม่มีใครรับราชบัญชา
 จึงบังคมทูลพลันทันที ข้านี้จะขออาสา
 ไปเอาควงใจสุธา คังพระสิทธิธราอาจารย์ (หน้า 561)

2. คดีที่เป็นหลักกรรมะ

2.1 กรรม

ความเชื่อในเรื่องของกรรมมีกล่าวไว้หลายคน ดังตอนที่นางสีดา คัดสินใจจะผูกคอตาย นางคิดคำนึงว่า "ชะรอยเวรเวรามาทัน จะสุกสิ้นอาสัญบรรลัย" (หน้า 41) เพราะกรรมทำให้เกิดทุกข์อันเป็นเพราะต้องพลัดพรากจากกัน ตอนที่พิเภก ค้องจากนางศรีชญาและนางเบญกายบุตรสาว ได้กล่าวข้อความที่เตือนใจว่า เพราะกรรม คือการกระทำของเราเองที่ทำให้เป็นเหตุให้ต้องประสบกับความทุกข์ความเดือดร้อนว่า "เคยอยู่พร้อมพรั่งที่วังใน วิบากกรรมจำให้ไกลกัน" (หน้า 83) แม้นางสุพรรณมัจฉา พ้อออกลูกมัจฉานูแล้วต้องจากไปนั้น นางรำพันว่า

ไอ้พ่อขุนเกล้าของแม่เอ๋ย จะชมเชยช้านักก็ไม่ได้
จะพาไปกอดอมเกลี้ยงเลี้ยงไว้ ก็เกรงกลัวโพล่ภัยอัยกา
เสียแรงเจ้ากำเนิดเกิดเป็นชาย แม่เสียตายดูรักนี้หนักหนา
จะจำพรากจากอกมารดา ชะรอยกรรมเวรามาตามทัน (หน้า 134)

เมื่อนางสีดาหนีพระรามมาอยู่ป่า เดินทางมาพบพระฤๅษี พระฤๅษีกล่าวถึงว่าเป็นเพราะ กรรมจึงทำให้เป็นไปเช่นนี้ว่า "ชะรอยเป็นเคราะห์กรรมจำพลัดพราก" (หน้า 724) และเมื่อพระรามมาพบพระโอรส หลังจากสู้กันไม่รู้แพ้รู้ชนะ จนพระองค์ทราบว่าเป็น โอรสของพระองค์เอง ทรงกล่าวความว่า "นี่เนื้อเวรกรรมมาจำจาก พลัดพรากโถม ฉายสายสมร" (หน้า 819)

2.2 ความกตัญญูทเวท

ถึงตอนที่ทศกัณฐ์มาบังคับให้นางเบญกายให้แปลงเป็นนางสีดานั้น นาง ค้องจำใจทำหึงแค้นเพราะ "ถึงลูกจะบรรลัยก็ไม่ว่า กลัวจะพามารดาอาสัญ" (หน้า 100) หึงแค้นก็เพื่อรักษาชีวิตของนางศรีชญา มารดาของตนไว้เท่านั้น ซึ่งนางก็รู้ว่าเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้อง แต่ก็ต้องทำ มัจฉานูเองเมื่อหนุมานถามทางไปเมืองบาดาลของโมรภาพ ด้วยความกตัญญู ต่อโมรภาพที่เลี้ยงดูตนมา จึงไม่บอกความจริง ๆ พுகเลี้ยงไปว่า

บัคนั้น	มีจณานุกถีสัตย์ชัคชวาง
จะบอกออกมิได้แต่ไม่พราง	คำวิพลาทางทอบคำบิคา
แว่นดูกันซึ่งบอกหนทางให้	ก็เหมือนไม่รู้จักคุณยักษา
หนทางโคบีตรงคั่งลงมา	อย่าหยุดยั้งตั้งหน้าไปทางนั้น (หน้า 195)

ในทางตรงกันข้าม เรื่องของความออกคฤณมียู่ในตอนที่หนุมานกระทำต่อทศกัณฐ์ที่ทดลองลงมาตลอด ก่อนตายทศกัณฐ์กล่าวความที่แสดงความเศร้าเสียใจที่หนุมานทรยศตน เป็นการเตือนสติว่าไม่ควรกระทำให้ผู้มีพระคุณต้องเสียใจเช่นนี้

เสียแรงพ่อรักใคร่ให้บัน	สาวสวรรค์ประสาทราชฐาน
ความรักใคร่ไม่มีที่เปรียบปาน	จนไพร่บ้านพลเมืองเดือดลือ
เจ้าก็รู้อยู่แล้วที่บาปบุญ	ไม่รำพึงถึงคุณของพ่อหรือ
มากลับทำอันทรายเมื่อปลายมือ	เหมือนไม่ถือความสัตย์ปฏิญาณ
ถึงเราตายฝ่ายเจ้าก็ไม่ดี	คงจะเป็นที่นินทาวาซาน
อย่าหัวร่อพ่อเลยหนุมาน	จงให้ทานดวงจิตของบิคา (หน้า 612)

2.3 ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน

อินทรีชิตเมื่อจะออกรบได้สั่งนางสุวรรณกันยมา เป็นเชิงปลอบนางไว้แต่แรกเพื่อไม่ให้นางเศร้าเสียใจมากนัก ด้วยความว่า

อันกำเนิดเกิดมาในราตรี	แม้ถึงที่ชีวิตก็มรลย
พี่เป็นชายชำนานาฎการสงคราม	จะกลัวความมรณาก็หาไม่ (หน้า 352)

ความไม่เที่ยงแท้ในอีกนัยหนึ่งคือ แม่พี่น้องทองเดียวกันก็อาจจะฆ่ากันเองได้ ดังตอนที่สัทธาสูรกล่าวคำหนีพิเภกที่หันไปเข้าข้างพระรามว่า "แต่พี่น้องร่วมครรรภ์กันมา ยังคิดร้ายหมายฆ่าให้มรลย" (หน้า 463)

2.4 ความรู้ผิดชอบชั่วดี

หนุมานมีความรับผิดชอบต่องานที่ได้รับมอบหมาย ไม่ปล่อยงานการนั้นให้เสียประโยชน์ แม้จะมีความสุขอยู่กับนางโค ถ้ามีราชการติดตัวแล้วจะรีบปฏิบัติหน้าที่

ของตน คังตอนที่หนุมานว่านางบุษมาลีที่ถูกพระอินทร์สาบด้วยทำตนเป็นแม่สื่อ หนุมานจึง
ร่วมรักกับนางแต่รู้ว่าตนเองมีหน้าที่ที่ยังไม่ได้ทำ จึงกล่าวว่า

เมื่อนั้น	วาญบุตรสุดเสียดายสายสมร
จึงโถมเข้าคืบหลังบังอร	สะท้อนถอนใจใหญ่อาลัยลา
เป็นมดุมพิกับเจ้าเท่านั้น	คอยประสพพบกันคอซาคีหน้า
จะช่วยส่งสวรรค์ไปชั้นฟ้า	แล้วจะลาทรมวยไปราชการ (หน้า 12)

อีกตอนคือตอนที่หนุมานร่วมรักกับนางสุพรรณมัจฉา แล้วอำนางว่า "พี่อวรวินตเพียงอก
หัก จะอยู่ชมโฉมเฉลาเยาวลักษณ์ ชานักกักถาวรอาชญา" (หน้า 131)

ในเรื่องเกี่ยวกับการทำความดี ไม่ทำสิ่งที่ผิดคิด ต้องยกย่องนงสาคายุที่พยายาม
ช่วยนางสีดาจนตัวเองต้องตาย หนุมานกล่าวข้อความที่สรรเสริญนงสาคายุว่า "สิ่งใดควรทำ สิ่ง
ใดไม่ควรทำ ข้อความนั้นว่า "จงดูเยี่ยงสาคายุที่วายปราณ จึงควรเป็นทหารผลาญยักษ์"
(หน้า 16) ส่วนพิเภกเป็นผู้พูดทักท้วงหนุมานให้ส่งนางสีดาคืนพระราม เพราะเป็น
การทำผิดคิด แต่หนุมานไม่เชื่อ พิเภกกล่าวว่าเตือนด้วยความหวังดีว่า

แม่นจะให้ยื่นยงคงชีวัน	จงฟังน้องครองธรรมประเพณี
นางสีดาเมียเขาเอาไว้อย	จงส่งไปให้ยวนางโฉมศรี
ก็จะสิ้นสงครามความราตรี	พระภูมิจะเป็นสุขทุกเวลา (หน้า 79)

2.5 ความซื่อสัตย์

ความซื่อสัตย์ของภรรยาที่มีต่อสามี ตามคติของชาวอินเดีย นางสีดามี
อยู่ครบถ้วนตั้งแต่ตอนที่นางคิดฆ่าตัวตายเมื่ออยู่ที่กรุงลงกา นางมีความคิดว่า "แต่ครองใจไว้
ทำพระสามี ก็เหลือทนพนักที่จะออกคณ" (หน้า 41) อีกตอนหนึ่งก็คือที่พระรามสั่งให้
พระลักษมณ์พานางสีดาไปฆ่า พระขรรค์ในมือพระลักษมณ์หลุดหายไป ทั้งนี้ก็เป็นเพราะว่า
"เคหะสัจย์ชื่อตรงของนงคราญ กับมฤตยูาริการโอรสา พิฆาตฟาดฟันไม่มรณา" (หน้า
785) ในเรื่องนี้จะสอนเรื่อง "เสียชีพอย่าเสียสัตย์" เป็นตอนที่หนุมานรู้ว่านางสีดาถูก
หนุมานเมื่อรู้ว่าหนุมานทรยศว่า "เสียรู้แล้วจะสู้เสียชีวะ" (หน้า 614) เมื่อพระพรต
พระสัจจคิดเผาตัวตายเพราะครบกำหนด 14 ปีแล้วพระรามไม่กลับมา ได้กล่าวเป็น

ข้อคิดที่ตีไว้ว่า "รักษาสัจย์เสียชีวันบรรลัย คงจะได้เรื่องชื่อลือชาม" (หน้า 673) แล้ว จึงตัดสินใจเด็ดขาดว่า "เราจะเข้าไปในเพลิงกาฬ ตามสัจย์ปฏิญาณสัญญาไว้" (หน้า 674) แม้จะมีคนพูดทักทวนประการโลกก็ยังคงยืนยันในคำสัจย์ของตนเองถึงความว่า "แต่เราให้สัจย์สัญญาไว้ จะอยู่ไปไม่พินคนนินทา" (หน้า 675) เท่ากับเป็นการสอน ว่าให้ยอมตายดีกว่าต้องอับอายขายหน้าคนตลอดไป

3. คติที่เป็นหลักในการครองตนในชีวิตประจำวัน

3.1 การศึกษาหาความรู้

ในเรื่องเน้นในการเรียนรู้ สนับสนุนการศึกษา มีปรากฏในตอนที่ พระโคบุตรสอนลูกศิษย์ให้รู้ศึกษาหาความรู้ ความว่า

เมื่อนั้น พระโคบุตรคาบสพรตกล้า
นั่งอยู่หน้าบรรณศาลา สอนหนังสือศิษย์หาให้เล่าเรียน
ลูกเล็กเล็กเล่าก้อซอนโม ที่เก็บโทหัทจักรอ่านเขียน
พระฤาษีทอยคอบติเตียน สอนให้พากเพียรเรียนวิชา (หน้า 415)

และ

ควายเคชะพระเวทวิเศษครัน เป็นครูทศกัณฐ์แต่นั้นมา
นับถือคือเลื่องทั้งเมืองมาร เอาลูกหลานมาไว้ให้ศึกษา
ว่าเรียนเขียน ก ข ก กา ศิษย์หาเล่าเรียนหนังสืออ้ออึง (หน้า 563)

ครั้งที่ฤาษีสอนพระมงกุฎกับพระลบให้เรียนรู้นั้น มีใจความที่เน้นการศึกษาว่า

เมื่อนั้น พระมุนีมีญาณเขานกล้า
เห็นพี่น้องสองราชันคดา ชนษาไค้เจ็ดปึกฉาย
จำจะให้เรียนรู้อวิชากร
.....
วันพฤทสน์นี้คืนักหนา อัยกาจะสอนหนังสือให้
เจ้าจงพากเพียรเขียนอ่านไป ตั้งใจอุทิศห้อย่าเกียจคร้าน
(หน้า 736)

3.2 ความรัก

ก. ความรักของพ่อแม่ เป็นความรักที่ยิ่งใหญ่ ปรากฏในคอนนางพิราภวน ชี้ออกทางไปคุก เพื่อช่วยพระรามกับไวยวิกตูกของนาง ด้วยความรักความเป็นห่วงลูก ดัง ความว่า

โอรสเราเขาไว้ริมนิเวศน์	หว่างประตู่พิเศษชัยศรี
โน่นคงตนตาลายท้ายนุรี	คือที่ เขาจำพระรามา
จงแก้ไขให้เสร็จสำเร็จคิด	แล้วไปรคช่วยช่วยชีวิตลูกข้า
อย่าให้ม้วยมอครอคชีว่า	เหมือนคำมั่นสัญญาเจ้าว่าไว้ (หน้า 199)

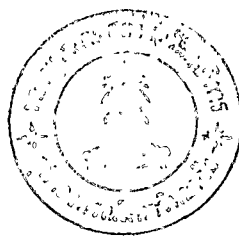
ครั้งที่หนุมานมาขอพึ่งอยู่กับทศกัณฐ์นั้น ใ้ศุภจาหลอกลวงว่าสำนักในบุญคุณของทศกัณฐ์ว่า "คุณนั้นมากพันคนนา" (หน้า 584) ทศกัณฐ์ก็หลงคารมกล่าวตอบว่า "ด้วยคุณใครไม่ยิ่งกว่าบิดา" (หน้า 584)

นางสีดามีความรักลูกมาก แม้พระฤษีปั้นรูปเด็กที่เหมือนพระมงกุฎขึ้นมา เพราะคิดว่าพระมงกุฎหายไป นางก็ไม่ยอมให้ทำลายแล้วนางกล่าวว่า

ครันพี่น้องสององค์หัดบิไล	หรามวัยนั่งพิทักษ์รักษา
โบกบัคพิควี่ไปมา	ด้วยเมตตาลูกน้อยกลอยใจ
กรันกุมารต้นชันค้อยประคอง	มิให้ลูกทั้งสองร้องไห้
อุ้มมาโสรจสรงคงคาลัย	ดูปลั้ชงเงนทรเกษกรณ
แล้วอุ้มขึ้นจากอ่างวางบนคัก	เชยชมลูกรักแล้วรับขวัญ
จึงหยิบผลาม่าป้อนบัน	บำรุงเลี้ยงเพียงธรรม์ทุกวันมา (หน้า 734)

ความรักของแม่ แม้แต่ลิงก็ยังรักลูกมาก ดังตอนที่นางสีดาออกไปหาผลไม้ แม่ลิงตัวหนึ่งพูดให้นางสีดาคิดถึงลูกและเป็นห่วงลูกขึ้นมาทันที ด้วยความว่า

.....	อันลูกเต่าเราน้อยอยู่กับตัว
ดีกว่าที่ทิ้งไว้ภายหลัง	ถึงจะต้องระวังก็ยังชั่ว
สารพัดศัญไม่สู้กลัว	มันตัวไม่ตายก็ไม่ทิ้ง
	(หน้า 729 - 730)

ข. ความรักในศักดิ์ศรี

นางสีค่านั้นรักศักดิ์ศรีของตนเองมาก คังตอนที่หนูมานจะพานางไปหาพระราม นางกล่าวปฏิเสธว่าจะไม่เป็นการดีนักเพราะว่า

อันตัวเรายากเย็นเพราะเป็นหญิง ไม่สิ้นสิ่งพะวงสงสัย
ประเดี่ยวยักษ์ลักมาลึงพาไป เทพไทจะติฉินนินทา (หน้า 45)

นางสีคาพิสูจน์ความบริสุทธิ์ของนาง เพื่อคงไว้ซึ่งศักดิ์ศรีความเป็นถูกผู้หญิงหลักจากที่พามาจากมือของทศกัณฐ์แล้ว นางกล่าวเป็นข้อความว่า

..... อันข้ามาทยากเย็นเพราะเป็นหญิง
จะว่าไปไม่มีที่อ้างอิง ใครจะเล็งเห็นจริงที่ในใจ
เว้นแต่กองเพลิงกาสถ่ามอัคคี จะเป็นที่พึ่งของข้าได้
ขอพระองค์จงสั่งให้กองไฟ ที่ในหน้าพลับพลาเวลานี้
ข้าจะตั้งความสัตย์อธิษฐาน สามานต่อหน้าบพศรี
แล้วจะลุยเข้าไปในอัคคี ถ้าแมนชั่วชีวิตจะวายปราณ (หน้า 639)

ในค่านศักดิ์ศรีของผู้ชาย ไมยราพสู้กับหนุมาน คราวที่จะถูกหนุมานตี หนุมานกล่าวให้ยอมแพ้วว่า "แมนรักตัวกลัวตายวายปราณ จงกราบกรานประณตบพศรี จึงจะได้ให้ทานชีวิต ถ้าแมนที่สามทิ้งมึงก็ตาย" (หน้า 204) ไมยราถกล่าวตอบด้วยความรักศักดิ์ศรีว่า "แล้วกลันจิตคิดมานะนึกอาย ลูกผู้ชายตายไทนก็ตายไป " (หน้า 204)

3.3 น้ำใจมนุษย์

ต้องการเน้นภาพที่ว่า "อย่าไว้ใจทาง อย่าวางใจคน จะจุนใจเอง" คืออย่าหลงเชื่อคำใครง่าย ๆ จนกว่าจะพิสูจน์ได้ว่าพูดจริง คังตอนที่หนุมานไปถวายแหวนนางสีคา นางสีคาก็มิได้เชื่อทันที นางกล่าวว่า

แต่ของมิได้อยู่กับทรงฤทธิ์ ให้นึกแห่งแครงจิตนางโฉมศรี
จึงตรัสตอบวาจาพาที ของนี้ตกค้างอยู่กลางไฟ
ท่านเป็นพวกพ้องของทศกัณฐ์ เทียวไปในอริญเก็บมาได้
จะกล่าวแกลงแครงดูบายให้ตายใจ เรามีได้ลุ่มหลงอย่าสงกา (หน้า 44)

ดังนั้นจึงเป็นการสอนว่าอย่าไว้ใจใครง่าย ๆ เพราะเราไม่ทราบว่า
เขาคิดอย่างไรกับเรา แม้แต่สัตว์ก็ไว้ใจไม่ได้ ดังที่ภานิตไทยว่า "ช้างสาร ฐเห่า ช้างเก่า
เมียรักอย่างวางใจ" จากเรื่องคือตอนที่หนุมานไปหลอกดวงพระโคบุตรและทศกัณฐ์เพื่อหวัง
จะเอาชนะในการสงคราม เมื่อทศกัณฐ์รู้ว่าหนุมานไม่เชื่อคอกคน ก็ว่าพันว่าคนหลงไว้ใจหลง
เลี้ยงดูเป็นบุตรความว่า

โอ้อวครานั้นะอกเอ๋ย ไม่รู้เท่าถึงเลยแต่สักหนัก
หลงเลี้ยงศักรูเหมือนงูพิษ ไม่พอที่ชีวิตจะวายปราน
พระนักสิทธิ์คิดว่าฉลาดเล่า มีรู้เฉาโฉกกว่าเคียรัจฉาน
อันไอทรชนหนุมาน มันจัดทาลท้าวร้ายมาหลายครั้ง (หน้า 615)

3.4 การขวางคน

ตอนพระโคบุตรพาหนุมานมาให้ทศกัณฐ์เลี้ยงดู ก็กล่าวสอนหนุมานว่า
..... เอ็งอย่าได้เป็นขบถคคโงง
เขาสอนสั่งฟังคำเจ้าทุกสิ่ง อย่ามันเจอบ่เยอหยิ่งโป่งโหยง
จุดสำห้เข้าเฝ้าที่ห้องพระโรง อย่าไอโงงถ่อมตัวเข้ารั้ววัง (หน้า 579)

ในตอนนี้นางเบญจกายถูกทศกัณฐ์บังคับให้แปลงเป็นนางสีดาตายลอยน้ำไปหน้าพลับพลาของ
พระราม นางจำเป็นต้องทำเพื่อรักษาชีวิตของแม่และตัวเอง นางจึงต้องยอมเพื่อการเอา
ตัวรอด ด้วยความว่า "สารพัดซัดซอกทั้งลองช้าง ไปสู่ตายวายวางเอาข้างหน้า" (หน้า
101)

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เสภาขุนช้างขุนแผน

บทเสภาขุนช้างขุนแผน จะมีมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาหรือไม่ ไม่ปรากฏ แต่บทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนมีจวบจนนี้เป็นบทที่แต่งในสมัยรัตนโกสินทร์ทั้งสิ้น นักเสภาคงจะได้เติมแต่งจากเค้าเดิมบ้าง แต่งขึ้นใหม่บ้างในรัชกาลที่ 2 และเป็นเรื่องบริบูรณ์ในรัชกาลที่ 3

ในปี พ.ศ. 2460 ทอพระสมุทวชิรญาณได้จัดการชำระหนังสือเสภาขุนช้างขุนแผนขึ้น โดยได้เลือกเอาสำนวนที่ดีที่สุดมารวมกันจนครบทุกตอน คังรายละเอียดคังนี้ (สิทธิาพิณีจวบจก และคณะ 2515 : 202 - 203)

พลาญแก้วเป็นคู่กับนางพิม	เป็นส่วนวนของ	รัชกาลที่ 2
ขุนช้างขอนางพิม	"	รัชกาลที่ 3
พลาญแก้วไปเป็นขุนแผน และขุนช้างไค่นางวันทอง	เป็นส่วนวนของ	รัชกาลที่ 2
กำเนิดกุมารทอง บุครนางบัวคลี	"	ครูแจ้ง
ขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างไค่นางแก้วกิริยา	"	รัชกาลที่ 2
ขุนแผนพานางวันทองหนี	"	รัชกาลที่ 2
ขุนช้างตามนางวันทอง	"	รัชกาลที่ 3
ขุนแผนถิกคูก	"	รัชกาลที่ 2
กำเนิดพลาญงาม	"	สุนทรภู
เจ้าลานช้างถวายนางสร้อยทอง	เป็นส่วนวนก่อนสมัยรัชกาลที่ 2	
ขุนแผนแก้พระทัยน้ำ	เป็นส่วนวนของ	ครูแจ้ง
ขุนแผนพลาญงามจับพระเจ้าเสียงใหม่	"	ครูแจ้ง
ขุนแผนพลาญงามยกทัพกลับ	"	ครูแจ้ง
ถวายนางสร้อยทอง สร้อยฟ้า	"	ครูแจ้ง
จระเข้เถรขวาก	"	ครูแจ้ง

ตอนที่วิเคระหคติพจน์จากวรรณคดี วิเคระหคเฉพาะตอนที่แต่งในสมัยรัชกาลที่ 2 เท่านั้น คือเป็นบทพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 และ สุนทรภู

↳ ตอนอื่น ๆ ที่มีได้กล่าวถึงนั้น เป็นเพราะไม่ทราบแน่ชัดว่าผู้ใดแต่ง และแต่งในสมัยใด เรื่องขุนช้างขุนแผนนี้เป็นเรื่องที่เขาถึงจิตใจของคนไทยอย่างลึกซึ้ง เพราะเป็นเรื่องราวของคนไทยแท้ ๆ มิได้คัดแปลงมาจากวรรณกรรมของชนชาติอื่น ทั้งยังเป็นเรื่องซึ่งสนุกน่าติดตามอ่านเป็นอย่างยิ่ง ตัวละครแต่ละตัวในเรื่องนี้มีชีวิตจิตใจราวกับคนจริง ๆ เพราะมีชีวิตอย่างคนธรรมดาซึ่งมีทั้งทุกข์และสุข

เสภาขุนช้างขุนแผนในแง่วรรณคดี เราได้รับรสวรรณคดีทุกรสในกระบวนกลอน ถ้าเป็นบทพรรณนาก็ซัดใจแจ่มซัด ในบทแห่งความรักก็ไพเราะสละสลวยละมุนละไม ในบทแห่งความเคียดแค้นก็รุนแรงสะเทือนใจ นอกจากนี้เราจะเห็นสภาพความเป็นอยู่ชนบทประเพณีของคนไทยสมัยโบราณอีกหลายประการ เช่น เรื่องการเกิด การตาย การบวช การแต่งงาน สถานที่ของถิ่นฐานบ้านเมืองก็ตรงถูกต้องตามหลักภูมิศาสตร์ ซึ่งแสดงว่ากวีผู้แต่งเป็นผู้รอบรู้อย่างกว้างขวาง วรรณคดีสโมสรในรัชกาลที่ 6 ตัดสินให้เสภาขุนช้างขุนแผนเป็นยอดแห่งกลอนสุภาพ เพราะคุณสมบัติดีเด่นดังกล่าว อีกทั้งได้แสดงแง่คิดหลายแง่หลายมุม เช่น ความซื่อสัตย์ ความรัก ความผิดหวัง ความพยายาม ความศกโลก การให้อภัย ฯลฯ และกล่าวถึงสภาพความเป็นไปของดวงวิญญาณ เช่น เปรมนางวันทองห้ามทัพพระไวย

คติพจน์ที่ได้จากเรื่องเสภาขุนช้างขุนแผน

1. คติทางด้านการปกครอง

1.1 การปกครองภายในครอบครัว

จากเรื่องกล่าวถึงหน้าที่ของภรรยาที่ดี โดยกล่าวเป็นแนวทางปฏิบัติให้ผู้หญิงเป็นแม่บ้านแม่เรือนต้องเชื่อฟังสามี ดังตอนที่นางทองประศรีพานางพิมไปส่งเข้าเรือนหอของพลายแก้ว นางสั่งสอนลูกสาวว่า

ร้อยชั่งจงฟังคำมารคา	นี่คู่เคยของเข้ามาแต่ก่อนแล้ว
ร้อยคนพันคนไม่คลใจ	จำเพาะเจาะได้เจ้าพลายแก้ว
แม่เลี้ยงไว้มิให้อันใดแพรว	แต่แนวไม้เปรี๊ยะหนึ่งไม่ต้องตัว
ครั้นเติบโตใหญ่จะไปเสียจากอก	แม่วิตกอยู่ควายเจ้าจะเลี้ยงตัว

ฉวยชุกคำทำผิดแก้คดคลัว อย่าทำชั่วชั้นเชิงให้ชายฉิ่ง
 เนื้อเย็นจะเป็นสิ่งแม่เรือน ทำให้เหมือนแม่สอนมาแต่หลัง
 เข้าออกนอกในให้ระวัง ลูกนั่งนอนบนบแก่สามี
 อย่าหึงหวงจ้วงจาบประจานเงิน อย่าก่อกองก่อนตัวไม่พอที่
 แม่เลี้ยงมาหวังว่าจะให้ดี จงเป็นศรีสวัสดิ์ทุกเวลา

(หน้า 148 - 149)

คำสอนบ่งบอกถึงหน้าที่ของแม่เรือนคือ เคารพในสามี เชื่อฟังสามี เป็นต้น หญิงสมัยก่อนมีกฎข้อปฏิบัติซึ่งต้องระมัดระวังมาก มิฉะนั้นจะถูกติฉินนินทา ทั้งนี้นางวันทองก็พยายามรักษากายเพื่อขุนแผนเพียงคนเดียวตามธรรมเนียมประเพณีไทย คือ **มีรักเดียวใจเดียว** ดังความที่นางพินกล่าวแสดงความประสงค์ของนางที่จะสงวนตัวเพื่อขุนแผนเพียงคนเดียวเท่านั้น ความว่า

เสียแรงน้องครองตัวไม่มัวหมอง คึงแวนทองส่องสว่างพระเวหา
 กุจใจฝังไว้ในศิลา อุตสาห์ซ่อนเร้นทั้งเรือโคโร
 แต่พระพายมิได้ช้ายมาพัดคอง คัวน้องราศีหาไม่
 สงวนตัวทำตัวไว้เท่าไร พอได้พบตัวก็เกิดความรัก (หน้า 258)

(ความ หมายถึง การทะเลาะวิวาทกับนางลาวทอง ภรรยาคนใหม่ของขุนแผน) วันทองนั้นต้องเศร้าเสียใจเพราะขุนแผนมีภรรยาใหม่ เมื่อเมียหลวงเมียน้อยมาพบกัน ควรจะเป็นคั้งที่ขุนแผนว่าคือ "จงออกอ้อมยอมกันอย่าฉันทา" (หน้า 253) แต่นางวันทองกับลาวทองก็ทะเลาะกัน ขุนแผนต้องไกล่เกลี่ยให้ทั้งสองคืนใจกันโดยให้ "ลาวทองน้องให้เจ้าพิมก่อน เจ้าพิมผ่อนโมโหอย่าโทษา" (หน้า 253) ผลคือทั้ง 2 ทะเลาะกันถึงกับตบตีกัน คำสอนคั้งกล่าวมุ่งสอนให้เมียหลวงเบียดเบียนน้อยคือตอกัน อย่าทะเลาะ อย่าโมโหเข้าหากัน แสดงว่าขุนแผนไม่อาจจะทำให้ปรองดองกันได้

1.2 การเมือง

การปกครองในสมัยอยุธยาเป็นการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราช (Autocratic Government) พระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข มีพระราชอำนาจอย่าง

เด็กขาดเห็นอกเห็นใจ การปกครองแต่เดิมมาเป็นลักษณะพ่อกับลูก (Paternal Government) การปกครองเปลี่ยนมากลายเป็นแบบเทวสมมุติ (Divine Right) พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของชีวิต ดังนั้นการกระทำทุกอย่างต้องระมัดระวัง เป็นข้าทอปฏิบัติตามพระราชประสงค์ ดังเช่น ตอนที่ขุนแผนติดคุก เพราะทูลขอนางลาวทอง พระพันวษาพิโรธจึงตรัสสั่งว่า "เอ๋ยเอาตัวมันไปส่งไว้คุก ประทุกห้าประการหมคอย่าลคให้ เจื่อมหัวตะปูซ้ำให้หน้าใจ" (หน้า 457)

2. คติที่เป็นหลักธรรมะ

2.1 กรรม

ขุนแผนมีความวิตกกังวลเพราะว่าอยู่บ้านคนเดียว นางจาวทองก็ถูกจับอยู่ในวัง จึงรำพันถึงตัวเองว่า "โอ้อ่ากรรมทำไว้โดนหนอ มาเกิดก่อวิปริตผิดไปได้" (หน้า 333) ในคราวที่ขุนแผนติดคุกก็เป็นเพราะ "เวรกรรมทำไว้ฉันใดเลย ไม่มีเงยหน้าเทียบกับเขาได้" (หน้า 458) และ "เป็นเวลาเคราะห์กรรมมานำไป" (หน้า 459)

ครั้งที่นางวันทองส่งพลายงามไปสุพรรณบุรี เพื่อไปอยู่กับนางทองประศรี นึกสงสารลูกที่ต้องเดินทางเพียงคนเดียว จึงกล่าวไปถึง เรื่องของกรรมที่ทำให้ต้องพลัดพรากจากกัน ความตอนหนึ่งพลายงามกล่าวกับนางวันทองว่า

สงสารแต่แม่คุณของลูกแก้ว จะดับแล้วตายเป็นไม่เห็นผี
เพราะพ่อเลี้ยงเคียงสาไม้ปราณี อยู่ที่นี้ชีวิตจะบรรลัย
ไปสู่ตายวายว้างเสียข้างหน้า ด้วยเกิดมามีกรรมจะทำไฉน
ขอลาแม่แต่นั้นบ่ไป แล้วร้องไห้ทวนคิดถึงบิดา (หน้า 474)

สาเหตุที่ต้องจากกัน นางวันทองได้คอยปริศนาข้อนี้ให้กับพลายงามว่า

โอ้อยากเย็นเชื่องใจอะไรเลย เพราะกรรมเคยพรากสัจไว้ให้พลัดพราย
เคียงนี้เจ้าจะพรากไปจากแม่ แม่จะแลเห็นใครนำใจหาย (หน้า 474)

และที่นางต้องทนทุกข์ทรมานเช่นนี้ก็เพราะผลกรรมแต่ชาติปางก่อนมาส่งผลให้ ดังความที่นางกล่าวถึงบาปที่เคยทำ กลายเป็นวิบากกรรมที่คงทนทุกข์ และอาภัพในชีวิต

ไอเสียชาติวาสนาแม่อาภัพ ให้อยอยยับยากแค้นแสนระยำ
จะมีตัวตัวก็พลัดกำจัดจาก จนแสนยากอย่างนี้แล้วมีหน้า
มาเฝ้าลูกก็จากวิบากกรรม สะอื้นรำพันทอสลลใจ (หน้า 478)

2.2 ความกตัญญูทเวที่

พลายงามมีความกตัญญูคุณมาก ดังตอนที่ขุนแผนสั่งให้พากเพียรเรียนวิชา เพื่อจะได้มาช่วยเหลือคนได้ พลายงามกล่าวรับว่า "ให้พ่อพันทนต์แล้วดูดยาจะอุทิศสำหรับเล่าเรียนคอยเพียรไป" (หน้า 486) ตัวขุนแผนเองก็รู้ในคุณของพระหมื่นศรี โดยกล่าวว่า

..... พ่อเหมือนอย่างพ่อแม่ช่วยแก้ทุกข์
จนยากเย็นเป็นโทษถึงโหดไร ยังสั่งให้ชาวปลาเป็นนางสุก
ก็หมายมั่นกตัญญูถึงอยู่คู่กราบพ่อทุกทุกคืนคอยชื่นใจ (หน้า 491)

2.3 ความอกหน อคคดิน

ความอกหนนี้รวมถึงความขยันหมั่นเพียรด้วย ในเรื่องกล่าวถึงคองนางทองประศรีไปขอนางพิมพิลาไลยจากศรีประจัน ศรีประจันได้ถามถึงพลายแก้วว่าเป็นอย่างไร ความนั้นว่า

ถึงยากจนอย่างไรก็ไม่ว่า แต่พำรัชต์หลังมาจะยกให้
อุทิศสำหรับมาหากินไป รู้ทำรู้ไคควง่ายคาย
ถึงเงินทองเป็นของพ่อแม่ให้ ไม่รู้รักษาไว้ก็ฉิบหาย (หน้า 143)

2.4 ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน

สายทองพุกทลี่ยกล่อมนางพิมพิลาไลยให้พลายแก้ว โดยอ้างถึงความแก่ชราของนางศรีประจันว่า "คุณผู้ใหญ่อะไรลงทุกวัน เหมือนดังไม้ใกล้ฝั่งจะพังล้ม" (หน้า 67) ซึ่งเรื่องนี้ได้มีกล่าวไว้มาก ตอนศรีประจันตักนางทองประศรีคองมาสู่ขอนางพิมพิลาไลยนั้น นางศรีประจันเห็นรูปร่างของทองประศรีผิดแปลกไป จึงกล่าวความที่แฝงคติไว้ในเรื่องความไม่เที่ยงแท้แน่นอน ว่า

ตุนิกนิกสงสารออกทองประศรี จากกันไปหลายปีติดัก
ร่างรูปบุษบิ่คลงผิคนัก หัวหงอกพันหักกฐหนักไป (หน้า 142)

และ ทั่วเราก็ชรามักเจ็บไข้ อายุคนนี้จะนานสักปานใด" (หน้า 143)

อีกทั้งสมภารวัดแคก็ให้คติเตือนใจเช่นกัน โดยพูดกับนางศรีประจันตอนทีนางไปอาราธนา
มาในพิธีแต่งงาน สมภารจึงให้คติว่า

สมภาร ไค่ฟังก็ตอบไป มันมีผิวไค่แล้วฤาหว่า
เมื่อปึกลายดูไค่เห็นมันมา ยังอาบน้ําแกงตาแกงแกง
ผูกจับบึงเหี่ยวว้างอยู่ในวัด มาหักคัตันไม้ไค่ยื้อแย่ง
ดูเอาไม้เท้างามไค่ตามแหง เกลี่ยค่น้ําหน้าอาแสรงอยู่ทุกวัน
ไม่เห็นหน้าสองปีว่ามีผิว เร่งคิคิดถึงตัวเถิดเราท่าน
สี่กายยก็คล้ายลงครันครัน มันก็แกลงค้วกันแล้วสี่กา
(หน้า 144 - 145)

และศรีประจันก็ตอบว่า

..... ว่าคุณก็เหมือนแลเจ้าข้า
ไม่เที่ยงแท้จริงจิงสังขารฯ หนอยหนึ่งก็พากันตายไป (หน้า 145)

2.5 ความซื่อสัตย์

เรื่องนี้เน้นเรื่องการรักษาคำพูด กังตอนขุนแผนนิกสงสารนางลาวทอง
ที่อยู่ใในวัง ค้วเคยให้สัญญากับนางว่าจะเลี้ยงดูนางจิงคิจะทูลขอนางกลับมาค้วความคิ

บูรณาว่าเสียทรัพย์อย่าเสียศีล เสียอื่นสิ้นอย่าเสียวาจาไค้ (หน้า 454)

ขุนแผนแม้จะมีวิชาอาคมกล้า แต่เมื่อถูกจับขังก็ไมคิคิดหนีออกจาทังขัง เพราะมีความคิคว่า

จะเสียสัตย์ชคสนจิงจิงใจ หนีไปไคไรจะนับว่าเป็นชาย
เสมือนหนึ่งบิคาท่านท้าวโทะ แม่นมิไปรดคามาทีไม่หนีหาย
จะทนไปให้ตลอดจนวอควาย สู้ตายตามแต่พระอาญา (หน้า 459)

และ เพียงถือสัจสุจริตไม่คิดหนี แต่เท่านั้นก็พอจะเป็นผล
ไม่คิดคคก่อกอเจ้าข้าวแดงตน ก็เป็นคนเลิศโลกย่อมภรรยา (หน้า 460)

2.6 โลกีย์สุข

นางพิมพิลาไลยพูดเตือนสติพลายแก้ว ตอนที่พลายแก้วจะลวงเกินนาง
เมื่ออยู่ที่ไร่น้ำย เรื่องที่ว่าออกข้าวสีอาจตายได้ แต่อกความใคร่ยังไม่เป็นไรด้วยความว่า

ตัวน้องมิใช่ของอันเคยขาย จะเรียงรายกลางหนาคอร์ไม่
พิเคราะห์ให้เหมาะก่อนเป็นไร กลับไปก่อนเถิดพ่อแก้วผู้แวงตา
ออกข้าวคอกนะเจ้าชีวิตวาย ไม่ตายคอกเพราะอดเส่นหา (หน้า 83)

และคอนหนึ่งที่แสดงโทษของความเส่นหาว่าทำให้เกิดทุกข์ เป็นคำกล่าวของสายทองสอน
นางพิมพิลาไลยว่า "อันความเส่นหาอวรณ์ ย่อมแรงร้อนรังมุกฉุ่มในใจ" (หน้า 85)

3. คติที่เป็นหลักในการครองตนในชีวิตประจำวัน

3.1 การศึกษาหาความรู้

นางพิมพิลาไลยเตือนพลายงามก่อนจะออกเดินทางไปกาญจนบุรี เพื่อ
ไปอยู่กับนางทองประศรีผู้เป็นย่า ให้ไปศึกษาหาความรู้ โดยกล่าวว่า "ถูกผู้ชายลายมือ
นั่นคือยศ เจ้าจงอดส่ำห่าส่ม่าเสมียน" (หน้า 478) และเมื่อตอนพลายงามไปเยี่ยม
ขุนแผนในคุก ขุนแผนสั่งสอนว่าเรียนให้ดี เพราะความรู้จะช่วยให้มีความสำเร็จความว่า

..... เจ้าจงค้อยว่าเรียนเขียนคาถา
รู้สิ่งไรไม่สู้วิชา ไปเบื้องหน้าเติบโตใหญ่จะให้คุณ
เรายากแล้วแก้วตาอย่าประมาท ทั้งสิ้นญาติสิ้นเชื้อจะเกือหนุน
ทุกวันนี้มีแต่ยายังการุญ พ่อฟังบุญเถิดลูกได้ปลูกเลี้ยง (หน้า 485)

3.2 ความรัก

ความรักของแม่ นางวันทองมีให้พลายงามอย่างมากถึง ดังตอนที่
จะให้พลายงามไปหานางทองประศรี นางรำพันความกลัวความหวังใยว่า

โอดูกแก้วแววตาจะลาไป หนทางป่าค้ำไผ่พ้อไม่เคย

จะเลี้ยวหลงวงวระหระเหิน เจ้าจะเดินไปถูกฤๅลูกเอ๋ย (หน้า 474)

ดังนั้น นางจึงเย็บถุงไล่ไสสนมให้กับพลายงาม ค้วยเกรงว่าจะขาดเงินทองใช้สอย

แหวนราคาห้าตั้งทองบางกะพาน ล้วนต้องการเก็บใส่ในใถ้น้อย

ไปอยู่บ้านท่านยาจะหายาก เมื่อออกคอยากอย่างไรได้ใช้สอย

แจ่วนี้้งนึ่งกรีกกราน้ำต้าย้อย ราวาญคอยสุรียาจะกลาโคล (หน้า 476)

พลายงามเองก็รู้ถึงความรักของแม่ จึงกล่าวแก่นางก่อนจากไปด้วยความที่กินใจว่า

แม่รักลูกลูกก็รู้อยู่ว่ารัก คนอื่นล็กหมื่นแสนไม่แมนเหมือน

จะกินนอนนอนว่าเมตตาเตือน จะจากเรือนร้างแม่ไปแต่ตัว

แม่วันทองของลูกจงกจับบ้าน เขาจะพาดว่าวันแม่ฆูหัว

จงกมหน้าลาไปมิไถ่กั้ว แม่อย่ามัวหมองนักจงหักใจ (หน้า 478)

นางวันทองพาพลายงามมาถึงช่างท่าเกวียน ความรักของแม่ที่มีต่อลูก และของลูกที่มีต่อแม่ แส่นซาบซึ้งเมื่อทั้งสองต่างแลเห็นด้วยด้วยความอาลัย ถึงความว่า

ลูกก็แลดูแม่แม่ดูลูก ท่างพันผูกเพียงว่าเลือกตาไหล

สะอื้นว่าอำลาด้วยอาลัย แล้วแข็งใจจากนางตามทางมา

เหตียวหังยังเห็นแม่แลเขม้น แแบ้ก็เห็นลูกน้อยละห้อยหา

แต่เหตียวเหตียวเลี้ยวลับววิญญา โอ้เปล่าตากางสะอื้นยื่นตะลึง

(หน้า 478)

3.3 น้ำใจมนุษย์

ขุนแผนผูกพันนางพิมพิลาไลยว่ารักนางยิ่งนัก ความว่า "อันความรักหนักแน่นแน่วติด ระอาอกแทบเท่าภูเขาหลวง พรหมินทร์อินทร์จันทร์สิ้นทั้งปวง ก็บงบวงสิ้นฟ้าสุราลัย" นางพิมก็มีได้เชื่อพันที่ ได้แสดงข้อคิดที่ควรจำว่า แรกรักก็หวานชื่นมั่น แต่พอนานไปจะขมขื่น ความที่นางกล่าวมีดังนี้

แต่แรกรักเพียงจิกสู้ตายได้	ประโคมใจกว่าจะตายไม่หน่ายหนี
จึงบุกป่าฝ่าดงพงพี	เพราะไมตรีตรึงตรอมทุกเวลา
อันมนุษย์แสนสุดที่โลกเหตือ	ไม่ควรเชื่อตามความปรารถนา
เหมือนของกินสิ้นไปทุกเวลา	ต้องหาเบรี่ยมหาเกคือมาเจือจาน
त्मแก่งแย่งเจียวทั้งปึงจี้	เข้าสิ่งใดนาก็เบือไป (หน้า 79)

3.4 การวางตน

การวางตัวของหญิงสาว ควรจะเรียบร้อย สงบเสงี่ยม ไม่แสดงความรู้สึกออกจนเกินงาม ต้องรู้จักนวลสงวนตัว ดังที่นางพิมพิลาโดยพูดกับสายทองว่า

ธรรมาเกิดมาเป็นสตรี	ชีวิตคงได้คู่มาคู่สอง
มารคาย่อมอุทิศสำหรับประดับประคอง	หมายปองว่าจะปลุกให้เป็นเรือน
อันหนึ่งเราเขาก็ว่าเป็นผู้ดี	มึงมีแม่มีให้ลูกอายุเพื่อน
จะควรร่อนก่อนแม่ทำแซ่เขื่อน	ความอายจะกระเทือนถึงมารคา
ถ้าสิ้นบุญคุณแม่มีไค้แก่ง	จะพลิกแพลงไปตามแก้ววาสนา
จะควรร่อนก่อนแม่ไม่เข้ายา	ใช้ว่าจะไร้ชายที่ขอบพอ
ถ้ารูปชั่วตัวเป็นมะเร็งเรือน	ไม่เทียมเพื่อนเห็นจะจนซึ่งคนขอ
ถ้ารูปดีมีเงินเขาชมปรอ	ไม่ห่อห้อเจยที่ชายจะหมายตาม
อคเบรี่ยวกินหวานตระการใจ	ดูไม้ตาจะสูงไปก่อนห่าม
มีแค่แป้งแดงนวลไว้ให้งาม	ร้อนใจอะไรจะถามทุกเวลา
ทุกข์ใหญ่เหมือนไฟอยู่ในอก	ไหม้หมกก็ไหม้อยู่ในหน้า
ถ้ายามอยากอยู่เหมือนเรากินข้าวปลา	ถึงกระนั้นจะว่าก็สมควร

(หน้า 67)

ในตอนที่อยู่ไร่ฝ้าย คุณแผนจะลวงเกินนาง นางพูดให้สตีว่า

ถ้าเจ้าแก้วขอแล้วคุณแม่ให้	น้องก็ใจไค้พ้อมาเป็นตัว
ทำรัฐหาช้านักแล้ว	ความชั่วเขาคิดินไม่ยินดี (หน้า 80)

และ

รักน้องกลางหนให้คนลือ

อย่างน้องไม่ถือว่ารักน้อง

โดยชั่วถึงตัวมิได้แค้น

ก็จัดแจงน้องนี้มีหอห้อง

พอควรการแล้วฉันจะปรองคอง

ปีให้ของชัคเคื่องกระเคื่องใจ

ตัวน้องมิใช่ของอันเฒ่าชาย

อันเรียงรายกลางหนหาควรไม่

(หน้า 82 - 83)

หญิงใดที่มีสามี 2 คน จะเป็นที่ถูกเหยียดหยาม ฉะนั้นกุลสตรีควรมี
ความระวัง มิฉะนั้นแล้วจะเป็นหญิงหลายใจ ดังคำว่า "นางวันทองสองใจ" ดังตอนที่
มาหวนคิดถึงตนเองหลังจากที่ทะเลาะกับนางลาวทองมา ความว่า

แต่อายุเพียงนี้มีสองตัว

แสนตัวแสนถอยทุกเส้นผม

มีแต่จะอับอายไม่วายครอม

ชีวิตสิ้นดินถมก็ชื้อลือ

ความเจ็บเท่าไรจะรู้หาย

ความอายเมื่อไรจะสิ้นชื้อ

ดังหนักสักปักไว้ที่หลังมือ

ยังจะรื้อรักอุปไปโยมิ (หน้า 258)

การเกิดเป็นหญิงนี้คำมากต้องวางตัวให้เหมาะสม ดังตอนที่นางวันทองบ่นคำนึงถึงตัวเอง
เบื่อขุนแผนไปลักพานางมาจากบ้านของขุนช้าง นางคิดว่า

อกเคยเกิดเชื่องเป็นสตรี

พอที่จะเป็นสุขไม่สุขได้

ไม่รักอ้ายร้ายชกกริบไป

เพราะไม่ครองใจจึงได้แค้น

เสียแรงรูปงามนามก็เพราะ

ละมุนเหมาะใจชั่วนี้เหลือแสน

ที่คีลีนในดินแค้น

ชั่วใครเล่าจะแนบก็ไม่มี (หน้า 374)

3.5 การเดินทาง

ในการเดินทางการนอนต้องระมัดระวังให้มาก ในเรื่องเตือนให้ว่า
นอนสูงให้นอนคว่ำ นอนต่ำให้นอนหงาย คือ ให้นอนโดยความไม่ประมาท ว่า

.....

เสมือนอย่างคำบูรณนั้นมีอยู่

ว่านอนสูงนอนคว่ำชำเลื่องดู

มีเหตุก็จะรู้ซึ่งแบบค้าย

อนึ่งถ้านอนอยู่เบื้องต่ำ

ตำราพร่ำสั่งสอนให้นอนหงาย (หน้า 249)

3.6 ศศิ์เคื่อนใจ

การเป็นแม่สื่อแม่ชักของสายทอง ไม่ได้รับผลประโยชน์อะไรแต่กลับถูก
ตำว่าให้เจ็บใจ เข้าลักษณะ "เนื้อไม้ไค้กิน หนังไม้ไค้รอนั่ง กระจุกมาแขวนคอ" ความว่า

เนื้อไม้ไค้กินมั่งหนังไม้ไค้บู	กระจุกจะแขวนคออยู่เหมือนตัวฆ่า
เจ้าไค้ชิมก็จะมีมอยู่อตรา	ต้องถูกคำก็จะอายแต่สายทอง
เหมือนสิ่งงูมิไค้สู้กันแกงกิน	กาเหยี่ยวเฉียวบินไปคล่องคล่อง
แต่นี้ไปพออย่าไค้คะนั่งปอง	มิใช่ของควรประคินของกินตาย (หน้า 65)

ตอนขุนแผนคำนึงถึงบางวันทอง คิดแก่นขุนช้างที่คิดร้ายต่อตน คิดจะตอบโต้บ้าง ประเภท
ชื่อต่อชื่อ คดต่อคด ความว่า

สุภาพศานประคิษฐ์ประดับแต่ง	ว่าใครคคก็เอาแข่งเข้าต่อตัน
ถ้าใครชื่อชื่อก่อนฉายปราว	นี้มันพานเพื่อนนิคประเพณิ (หน้า 333)

ตอนที่ขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้าง ไปเข้าห้องนางแก้วกิริยาหวังจะเล้าโลมนาง นางเปรียบ
ตัวเองเป็นหิ้งห้อยที่แข่งแสงจันทร์ ไค้กล่าวความว่า

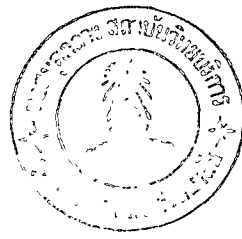
เต่าเตี้ยคอกอย่าก่อให้ตื่นสูง	มิใช่ขงจะมาย้อมไม่เห็นขัน
หิ้งห้อยฤจะแข่งแสงพระจันทร์	อย่าปั่นน้ำให้หลงตะดิงเงา (หน้า 341)

วันพรุ่งนี้จะเป็นอย่างไรยากจะรู้ เมื่อตอนขุนแผนพำนักวันทองหนี นางวันทองต้องทน
ทุกข์ทรมานมาก นางจึงรำพันว่า

แต่ทุกข์ยากอย่างนี้ยังมีเคย	อกเอ๋ยเกิดมาพึ่งมาพบ
ไม่เคยเห็นก็มาเห็นอนาถนัก	ไม่รู้จักก็มารู้อยู่เจนนจบ
ร้ายวันบินตายจะคายครบ	ไม่เคยพบก็มาพบทุกสิ่งอัน
ยังพรุ่งนี้จะเป็นกระไรเล่า	จะลำบากยิ่งกว่าฤไรนั้น (หน้า 373)

นางทองประศรีกล่าวปลอบขุนแผนว่า "ชั่วเจ็ดทีสี่เจ็ดหน" ดังความว่า

โบราณท่านสมมุติมนุษย์นี้	ยากแล้วมิใหม่สำเร็จถึงเจ็ดหน
ที่ทุกข์โศกโรคร้อนคอยผ่อนปรน	คงจะพ้นโทษทัณฑ์ไม่มรรลย (หน้า 485)

พระอภัยมณี

พระอภัยมณีเป็นผลงานชิ้นเอกและยิ่งใหญ่ที่สุดของสุนทรภู่ มีถึง 64 ตอน ความยาวประมาณ 24,500 คำกลอน แต่ในภายหลัง เรื่องพระอภัยมณีมีแต่งต่ออีกยี่สิบกว่าจนถึงนางมัจฉาคัททวงจนได้เป็นมนุษย์ สดุดีสาครพามาอยู่เมืองลังกาจึงจบบริบูรณ์ แต่ตอนหลังเข้าใจว่าเป็นสำนวนของผู้อื่น หอสมุดแห่งชาติจึงไม่ได้รวมไว้ด้วยกัน

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงส่ง เสริมภู่และผลงานของภู่มาถึสุนทรภู่เป็นภู่ที่ทรงปรึกษาด้วยคนหนึ่ง ทรงตั้งเป็นที่ขุนสุนทรโวหารในกรมอาลักษณ์ แต่ครั้งหนึ่งคิมสุราเมามาย และทำร้ายญาติผู้ใหญ่บาดเจ็บ ต้องถูกจับกุมเข้าคุก สุนทรภู่เริ่มแต่งพระอภัยมณีเมื่ออยู่ในคุกคราวนั้น สุนทรภู่ชายเฝ้าปากเลี้ยงตัวในเวลาติดคุกอยู่ ประเพณีแต่งหนังสือขายในสมัยเมื่อยังไม่มีการพิมพ์นั้น เมื่อแต่งขึ้นแล้วใครอ่านก็มาขอลอกไป ผู้แต่งคิดเอาค่าแต่งตามแต่ผู้ต้องการอ่านจะยอมให้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชทานความคิดว่าสุนทรภู่คงจะได้เค้าเรื่องมาจากเรื่องอาหรับราตรี (พันหนึ่งทิวา) อันคือชื่อของตะวันออกกลาง เช่น ตอนพระอภัยมณีพบบางละเวงกลางสนามรบ ในอาหรับราตรีเรื่องกษัตริย์อิสลามไปที่เมืองนางพระยาซึ่งถือศาสนาคริสต์ ทั้งสองพระองค์ได้พบกันกลางศึกแล้วเกิดรักใคร่กัน นอกจากนั้นสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงอธิบายว่า สุนทรภู่คงได้ความคิดมาจากพงศาวดารจีน เรื่องไซฮัน เพราะเที่ยวเหยียดในเรื่องเก่งทางเป่าปี่ ส่วนพระเจ้าผอบป่าอง มีฝีมือทางกระบอง รวมทั้งสุนทรภู่อาจจะได้เค้าความมาจากสิ่งอื่น ๆ อีกหลายประการ เช่น ตึกเก๊าทัพในเรื่องพระอภัยมณี สุนทรภู่น่าจะได้ความคิดมาจากตึกเก๊าทัพในสมัยรัชกาลที่ 1 ฉากต่าง ๆ ในเรื่องเป็นทางทะเล และเกี่ยวกับทะเลทั้งหมด อาจจะเป็นเพราะว่า สุนทรภู่คงจะได้สมาคมกับนักเดินเรือต่าง ๆ ซึ่งพาเรือเข้ามายังท่าพระนคร และได้นิทานความรู้จากพวกนี้หลายเรื่อง เอามาประกอบกันเข้า ทั้งสุนทรภู่คงจะมีความรู้ทางไตรภูมิอย่างพิสดารอีกด้วย สุนทรภู่จึงมิได้แต่งเรื่องนี้อย่างเลื่อนลอยปราศจากเหตุผลเลย

วิธีการดำเนินเรื่องนั้น สุนทรภู่เริ่มตามแบบที่นิยมกันขณะนั้นอย่างที่ว่า "จักร ๆ วงศ์ ๆ" คือลูกกษัตริย์จาพระบิดาไปเรียนวิชา สุนทรภู่อาศัยมูลการเรียบเรื่อง

เช่นนี้เพียง 48 คำกลอน แล้วก็แยกทางไปตามแนวความคิดของตน คือแทนที่พระอภัยมณีกับศรีสุวรรณจะไปเรียนวิชาที่พระเจ้าตากแล้วเกินทางหลงเข้าเมืองยักษ์ ตัวเอกทั้งสองกลับไปเรียนวิชาที่พิศาวาโมกข์ซึ่งอยู่ที่ตึกและนั่งเก้าอี้ นับว่าเป็นความคิดที่ใหม่ที่สุดในสมัยนั้น วิชาที่เรียนก็เป็นวิชาแต่ไม่ใช่เวทมนตร์คาถา เรียนสำเร็จแล้วกลับเมืองโดยเรียบร้อย แต่เมื่อมาถึงเมืองพระปิตากวี พระอภัยมณีกับศรีสุวรรณจึงต้องออกจากเมืองอีกวาระหนึ่ง ซึ่งเป็นตอนดำเนินเรื่องอย่างแท้จริง แก่นสารของเรื่องซึ่งเกี่ยวข้องกับความรัก ความซึ้ง ความที่อัสคัย ความเสียสละ ซึ่งสุนทรภู่อัดยัดทอดลงไปในท้องเรื่องเป็นสิ่งที่จับใจผู้อ่านมาทุกสมัย การดำเนินเรื่องทันใจผู้อ่าน เราใจคนให้ติดตามไปตลอดเรื่อง

ตัวละครในเรื่องประกอบด้วยคนทุกระดับทุกประเภท ทั้งบรรพชิต คนหนุ่มสาว นักรบ ปี่สาข ยักษ์ ผู้วิเศษ ฯลฯ ฉากในเรื่องมีทั้งในน้ำ บนบก ในป่า ในพระราชวัง แม้กระทั่งสนามรบ ชวนให้ตื่นเต้นตลอดเวลา และสิ่งที่น่ายกย่องเป็นพิเศษก็คือ สุนทรภู่อัดใส่จินตนาการแปลก ๆ ใหม่ ๆ ไว้ในเรื่องพระอภัยมณีเป็นอันมาก เช่น การสร้างม้ามังกร ซี่เปลือย การให้พราหมณ์सानสามารถเรียกลมเรียกฝนได้ พราหมณ์วิเชียร เชี่ยวชาญในการลั่นธนูคราวละเจ็ดดอกโดยไม่ผิดเป้าหมาย การวาดภาพเรือของโจรสลัดใหญ่โคเกินความเป็นจริงสมัยนั้น หรือการกล่าวถึงดนตรีกลองของสุนทรภู่อีกน่าจะหมายถึงแผ่นเสียงในสมัยปัจจุบันนี้ นอกจากนี้ยังมีการเสียดสีคำหึงลักษณะชั่วของคน ซึ่งจะพบมากในเรื่องนี้ ไม่ว่าจะวรรณกรรมเรื่องใด ๆ ของสุนทรภู่อามีโอกาสแล้วสุนทรภู่อะไรจะตอเอาลักษณะเลวทรามของมนุษย์มาตีแผ่เสมอ ทั้งชื่อของบุคคลและสถานที่ สุนทรภู่อัดตัวละครมีนิสัยและบทบาทต่าง ๆ เหมือนมีชีวิตจิตใจจริง ๆ ชื่อบ้านเมืองก็มีชื่อฝ่ายไทย คือเมืองรัตน เมืองรมจักร เมืองผดึก เมืองการเวก เมืองที่มีพฤติกรรมมากที่สุดคือเมืองผดึก พวกหนึ่งเป็นฝ่ายเทศสุนทรภู่อัดออกชื่อไว้มากมาย ที่สำคัญคือเมืองลังกากับเมืองวาหุโลม พวกหนึ่งเป็นฝ่ายทะเลก็มีเกาะแก้วพิสดาร เกาะนางผีเสื้อ เกาะกาวัน ฯลฯ การกำหนดตำแหน่งเมืองเหล่านี้ได้จากความที่สุนทรภู่อัดอย่างรอบคอบมาก

คติพจน์ที่ได้จากเรื่องพระอภัยมณี

1. คติทางวิชาการปกครอง

1.1 การปกครองภายในครอบครัว

ก. หน้าทีของบุตร คืออยู่ในโอวาทตั้งตอนที่ท้าวสุทัศน์ประสงค์ให้พระอภัยมณี ศรีสุวรรณไปศึกษาหาความรู้นั้น โอรสทั้ง 2 จึงได้เดินทาง ท้าวสุทัศน์กล่าวว่า

พระลูกรักจักสืบวงศ์ษัตริย์	จงรีบรักเสาะแสวงแห่งสถาน
หาที่สถาปนาโมกข์ชำนานูชาญ	เป็นอาจารย์พากเพียรเรียนวิชา

(ตอนที่ 1 หน้า 2)

ในเรื่องตอนหนึ่งกล่าวถึงว่าลูกจะดีก็เพราะพ่อแม่อบรมสั่งสอน และในทางตรงกันข้ามลูกที่ออกดีก็มักจะนำความเดือดร้อนมาให้ ดังความว่า

จะดูว่าชั่วก็ดูที่ทาง	จะดูนางดูแม่เหมือนแลเห็น
แม่ลูกห่างทางคนหล่นกระเด็น	ก็จะเป็นตามเหล่าตามเฝ้าพันธุ

(ตอนที่ 52 หน้า 1071)

วิธีการเปรียบเทียบเช่นนี้เป็นธรรมเนียมการเขียนหนังสือคือมีการเปรียบว่าที่ชั่วอยู่ที่ทางหญิงสาวก็เช่นกัน ก็ชั่วก็ดูได้จากมารดา มารดาคคนโบราณดูข้างและวัดตามคำรา คือมีคำราแจ้งลักษณะทางของสัตว์ไว้ว่าทางอย่างไรมีลักษณะเป็นมงคล ฉะนั้นเวลาจะชื้อว่า เขาจึงดูทาง

ข. หน้าทีของภรรยา วัฒนธรรมไทยเรากำหนดคิให้ผู้หญิงต้องปรนนิบัติคอสามีตลอดชีวิต สุนทรภูกล่าวไว้ในตอนพระชนนีสอนนางเกษรา ว่า

แล้วดูบัดสิ่งสอนประสาหญิง	แม่งามยิ่งยกสตรีไม่มีสอง
จะจำไกลอยู่ควยคู่ครอง	อย่าให้ของเคืองอัชฌาพระสามี
อย่าถือองคณงลักษณะว่าอัศเรศ	แม่งวงเนตรนี้กว่าเหมือนทาสี
ควยชื่อครองจงรักควยภักดี	ถึงชาติกราบบาทอย่าขาดวัน
ถ้าเธอกริ้วแม่อย่าโกรธพิโรธคอย	ประณตมอบโอบอวดคอยผันผัน

อนึ่ง เจ้าสาวสุรางค์นางกำนัล อย่าป้องกันหึงหวงให้ล่วงเกิน
 เมื่อคราวหูกซ์ปลูกให้พระทัยชื่น อย่าเริ่งร้อนเรีสร้างท่าห่างเหิน
 ราชการภารธุระอย่าละเมิน จึงเจริญราศรไม่มีมัว
 อันหญิงดีเพราะผลปรนนิบัติ รักษาสัตย์สู่มวยอยู่ด้วยดี
 ฝ่ายยิ่งรักหนักหญิงก็ยิ่งกลัว อย่าถือตัวต่อชายจะหน่ายใจ

(ตอนที่ 8 หน้า 130 - 131)

จากเรื่องมีแสดงแง่คิดที่ไม่ให้หญิงมีสามี 2 คน ความนั้นว่า "คนอื่นมิให้ทองเป็นสองชาย" (ตอนที่ 37 หน้า 717) และแสดงคติของหญิงที่เป็นเมียน้อยว่าเมียบลวงปัญญาความรู้สึกเช่นไร เช่น ความรู้สึกของนางสุวรรณมาลีมีลักษณะว่า "เสียทองเท่าหัว ไม่ยอมเสียตัวให้ใคร" ว่า

อันโศกอื่นหมิ่นแสนในแดนโลก มันไม่โศกลึกซึ้งเหมือนหึงผัว
 ถึงเสียทองของรักสักเท่าตัว คอยยังชั่วไม่เสียกายเท่าชายเขื่อน

(ตอนที่ 41 หน้า 795)

ธรรมศาสตร์ที่สามีย่อมต้องการให้สามีตนรักตนคนเดียว ไม่อยากไปเกี่ยวข้องกับหญิงอื่น ในทางผู้สาว ถ้าผิดหวังยอมจะเซ่ร้ายโศก นอกจากนี้สุนทรภู่ได้ให้ข้อคิดแก่เมียน้อย ดังข้อความที่นางละเวงวันหาอ่านวารของนางสุวรรณมาลีที่กล่าวหานางว่าแย่งสามีของนาง

ธรรมทาน่าผู้ดีไฟไร เมียน้อยให้วกราบเขาเจ้าของตัว
 พี่เห็นถูกหยุกยาหูกตามัว จึงถึงตัวสูงเสริมเห็นเดิมอีก
 อันเป็นหญิงซึ่งดูเขาชู้พี่ เหมือนนกฉักคินของสาวฉักมักสะอีก
 ชายเคื่อนใจให้จำรูสำนึก จงครองตรีกรับพระเสาวนีย์

(ตอนที่ 39 หน้า 753)

1.2 การเมือง

กล่าวถึงจริยวัตรของกษัตริย์ การปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราช พระมหากษัตริย์มีอำนาจขนาดคักหัวคนได้จึงใ้คนามว่า "เจ้าชีวิต" ผู้จะเข้าเฝ้าใกล้ชิดจะต้องระมัดระวัง ถ้าสมพระราชมหุทัยก็โปรดปรานประทานเกวาคือความชอบ มีพระคุณดั่งกับสายน้ำ ถ้าผิดพลาดทำให้กริ้วก็อาจต้องราชทัณฑ์ได้ง่ายเช่นเดียวกัน ดังภาษิตโบราณเตือนว่า

เฝ้าท่าเทียบมเสพด้วย	ยาพิษ
เข้าสู่สงครามศึก	โทษ
ทรงครรภ์และพาณิชย์	เที่ยวทอง ชลนา
บึกขึ้นมัตเศร่าหน้า	กล่าวไถลความตาย (โคคงโลกนิติ)

ในเรื่องพระอภัยมณีตอนที่บาทหลวงพุกกับนางละเวงถึงลักษณะ เช่นว่านี้ ว่า

บาทหลวงว่าอย่าประมาทชาติกษัตริย์	เห็ดจกั๊กกั๊กความคามวิสัย
เมื่อศิโยนเช่นมหาชลาลัย	โกรธเหมือนไฟพุ่งพอนให้ร้อนทรวง
	(ตอนที่ 31 หน้า 554)

ลักษณะของพระราชาที่ตี หรือผู้ปกครองประเทศที่ตี ควรมีศัพทวิธราชธรรม ยึดมั่นและถือปฏิบัติโดยสม่ำเสมอ สุนทรภูได้สอดแทรกไว้ในตอนที่นางรำภากล่าวแก่นางละเวงว่า

อันพระหนอวรรณชาติกษัตริย์	รู้จักจักเกลียดล่อมช่อมทหาร
เลี้ยงคนที่มีปัญญาวิชาชาญ	คิดทำการต้องที่ผู้มีบุญ
เมื่อเกิดเชิญเช่นนี้ก็มีศึกเสื่อ	ช่วยส่งเกลื่อข้าวกินกินกระสุน
เที่ยวตรวจตราชานันนี้มีคุณ	ด้วยเรกรุ่นรุกรวมเห็นชอบกล
	(ตอนที่ 55 หน้า 1109 - 1110)

ในตอนที่พระมารดาของพระมิ่งกลามีสารมาให้เลิกที่บ้านเมืองอันด้วยเกรงจะเกิดภัยแก่พระมิ่งกลา จึงเขียนมาเตือนสติ สารของนางละเวงว่า

ประเพณีที่อุคมบรมจักร	บำรุงรักษาราชยมโหศวรรย์
เลวสุดซทุกเวลาตีววัน	เพราะทรงธรรมทศวิธการ
ประการหนึ่งซึ่งรักษาเมตตาทัง	ให้สัตว์ทั้งปวงเป็นสุขทุกสถาน
ใครยากเย็นเข็ญใจจงให้ทาน	อภิบาลบำรุงทั้งกรุงไกร
หนึ่งถูกรองของเขามีเจ้าของ	อย่าได้ปองเป็นมิตรพิสมัย
หนึ่งสมบัติพัศคของผู้ใด	อย่าอยากได้ไปเอาของเขา
ประการหนึ่งซึ่งคำจะคำรัส	คำรังสัดย์ข้อสุทธิไม่มุสา
หนึ่งผู้มิศมิตรญาติแลอาตมา	จงตรึงตราศศิณความตามสั่งจิง

หนึ่งบทกวีหมายอย่าค้ายเคลื่อน อย่าลคเลื่อนละอย่างแต่ปางหลัง
 หนึ่งไกรนำคำเส่นอย่าเพอพัง เห็นจริงจิงค้อยครัสตามสัจธรรม์
 หนึ่งเอ็นดูผู้ที่มีความชอบ รางวัลตอบตามวิสัยเจ้าไอศวรรย์
 หนึ่งเลี้ยงเหล่าสาวสุรางค์นางกำนัล เป็นสัจธรรม์ที่เที่ยงธรรมอย่าล้าเอียง
 หนึ่งอย่าคิตรีษยาพยาบาท อย่ามุ่งมาคหมายถวิสุปกดินเลี้ยง
 คนสอพลอทรลักษณ์อย่ารักเลี้ยง ให้แท้เที่ยงทางธรรมจิงจำเวริญ
 (ตอนที่ 55 หน้า 1111 - 1112)

ลักษณะของพระราชที่สุนทรภู่มากว่าเน้นเสมอคือ "ต้องรู้และเข้าใจถึง
 ฎกสัจ" เป็นอย่างคี่ นักปกครองต้องเข้าใจอย่างลึกซึ้งจึงจะนำประเทศให้รอดพ้นภัยต่าง ๆ
 รอบค่านได้ สุนทรภู่มากว่าหลักการโดยทั่ว ๆ ไป เป็นข้อความที่พระอภัยมณีกล่าวสอน
 สิ้นสมุทรวา "อันแยบยลกลศึกย่อมลึกคืบ แม้นจะจับก็ให้มันคั้นให้ตาย" (ตอนที่ 31 หน้า
 939) และ

อันแยบยลกลศึกสี่ประการ เป็นประธานที่ในการของนายทัพ
 ประการหนึ่งถึงจะโกรทวิโรธร้าย หักให้หายเหือกไปเหมือนไฟดับ
 ค้อยคิกอ่านการคึกษาให้ลึกคืบ แม้จะจับก็ให้มันคั้นให้ตาย
 อนึ่งว่าข้าศึกยังอีกฮัก จะโหมทักเห็นไม่ได้คังใจหมาย
 สืบสังเกตเหตุผลลลดูมาย ดูแยบคายคาคคทั้งกำดังพล
 อนึ่งให้รู้รบที่หลบได้ ทหารไม่เคยศึกค้องฝึกฝน
 ทั้ถ้อยคำสำหรับมังคัมคณ อย่าเวียนนวนวาจาเหมือนงาข้าง
 ประการหนึ่งซึ่งจะชนะศึก ค้องครองตรักก็ยกย้ายให้หลายอย่าง
 ภูทวงทีกริยาในท่าทาง อย่าลระวางไว้ใจแก่ไฟรี
 (ตอนที่ 18 หน้า 282)

อีกตอนหนึ่งพระอภัยมณีคิดจะปล่อยอุศเรนให้กลับไปบ้านเมือง แคนางวาจิกลับคิดว่าจะเป็
 ภัยในภายหลัง ด้วยความว่า

ประเวณีคือจะให้หลังหัก	มันก็มักทำร้ายเมื่อภายหลัง
จะเข้าใหญ่ไปถึงน้ำมีกำลัง	เหมือนเสื้อซังเข้าถึงคงก็คงร้าย
อันแม่ทัพจับได้แล้วไม่ช้า	ไปข้างหน้าศึกจะใหญ่ขึ้นใจหาย
ต้องตำหรับจับให้มันคั้นให้ตาย	จะทำภายหลังยากลำบากครัน
จะพลิกพลั่วชีวหาเป็นอาวุธ	ประหารบุตรเจ้าดังกาให้อาสัญ

(ตอนที่ 26 หน้า 414)

ความคิดที่ว่า "จับให้มันคั้นให้ตาย" มีต้นกำเนิดมาจากสุภาษิตพระร่วง ซึ่งกล่าวไว้เป็นข้อความอย่างน่าฟังว่า "ฉิบจะมั่งมั่งจงดับ ฉิบจะจับจับจงมัน ฉิบจะคั้นคั้นจนตาย ฉิบจะหมายหมายจงแท้ ฉิบจะแก้แก้จงกระจ่าง"

2. กติที่เป็นกรรมะ

2.1 กรรม -

ในเรื่องกล่าวถึงเรื่องกรรมไว้หลายตอน ในตอนก็กล่าวอุเทนนั้น พระราชมารดาสงสารนางเกษรา โดยกล่าวว่า

โอรสอันน้อยวอดยจิตเจ้าแม่เอ๋ย	กรรมเจ้าเคยสมสร้างแต่ปางไหน
กษัตริย์อื่นหนีแสนทุกแค้นใคร	มาขอเจ้าท้าวก็ไม่เป็นไมตรี

(ตอนที่ 6 หน้า 73)

ความทุกข์เกิดแต่ผลแห่งกรรมแต่ชาติปางก่อน การพลัดพรากก็เช่นกันดังความว่า "จะจำไกลเนตรน้องเพราะกองกรรม" (ตอนที่ 6 หน้า 74) ทั้งแสดงคติว่าเพราะกรรมทำให้ต้องเสียชีวิตเป็นการหมกกรรม ดังความที่นางรำภาพูดกับนางละเวงวันเพ็ญว่า

เมื่อถึงคราวชาวนครจะร้อนรน	จะป้องกันฉันทก็ไม่หาย
ไม่ถึงกรรมทำอย่างไรก็ไม่ตาย	ถ้าถึงกรรมทำตายต้องวายปราณ

(ตอนที่ 55 หน้า 1109)

การพลัดพรากด้วยเหตุก็เพราะกรรม ดังตอนที่สุคตสครกับนางเสาวคนธ์ กลับจากเมืองวาหุโคม ความว่า

ช่วยชาตินี้มีกรรมจึงลำบาก ต้องพิศพรากสุริยวงศ์เฝ้าพงศา
จะถือศีลภิญโญโมทนา ไปชาติหน้าจะได้สุขไม่ทุกข์ทน
(ตอนที่ 51 หน้า 1048)

ผลแห่งกรรมแต่ชาติปางก่อนทำให้ได้รับความทุกข์ลำบาก ถึงความในตอนที่สามพราหมณ์
ปลอบศรีสุวรรณเมื่อพระอภัยมณีหายตัวไป เป็นข้อความที่จกจ่ายและแสดงความ เป็นจริงว่า

อันกำเหนิดเกิดมาในหล้าโลก สุขกับโศกมิได้สิ้นอย่างสงสัย
(ตอนที่ 5 หน้า 21)

ความสุขและโศกในชีวิตมนุษย์ย่อมลัดเปลี่ยนเวียนวนอยู่ตลอดเวลา อีกตอนหนึ่งปรากฏใน
ตอนที่ศรีสุวรรณจะออกติดตามหาพระอภัยมณี ก่อนจะไปศรีสุวรรณได้พูดข้อความที่แฝงคติว่า

อันทุกข์โศกโรครภัยในมนุษย์ ไม่รู้สิ้นสุดลงที่ตรงไหน
เหมือนกงเกวียนกำเกวียนเวียนระไว จงหักใจเสียเถิดเจ้าเขาวมาลัย
(ตอนที่ 17 หน้า 262)

2.2 ความกตัญญูทุกเวที

ครั้งที่พระอภัยมณีเดินทางมาถึงอุตุเรน มาพบเรือของสินสมุทร อุตุเรน
ขอให้ส่งพิณนางสุวรรณมาลีคู่หมั้นให้กับตน สินสมุทรไม่ยอม พระอภัยมณีเป็นหนี้บุญคุณอุตุเรน
อยู่จึงพูดกับสินสมุทรให้ยอมทำตามที่อุตุเรนขอ โดยอ้างถึงความที่ต้องรู้คุณตน ว่า

อันรักษาศีลสัตย์กับเวที ย่อมเป็นที่สรรเสริญเจริญคน
ทรลักษณ์ออกคัญคุณตาเขา เทพเจ้าก็จะแซงทุกแห่งหน
ให้ทุกข์ร้อนงอนหงอทรพล พระเวทมนตร์เลื่อมคลายทำลายยศ
(ตอนที่ 19 หน้า 295)

คำสอนดังกล่าวว่าในเรื่องของความกตัญญู และความอกตัญญูว่ามีผลตรงกันข้าม แต่สิ่งที่
ต้องการเน้น คือเรื่องการรู้จักบุญคุณของคนและตอบแทนคุณนั้น อันเป็นวัฒนธรรมในจิตใจ
ของคนไทย เพราะเรายึดมั่นในคำสอนว่า "ความกตัญญูเป็นเครื่องหมายของคนดี"

2.3 ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน

เรื่องนี้มีกล่าวไว้ในตอนที่เจ้าลังกาและอุสเรนตาย มีข้อเตือนใจว่าเราตายแล้วก็เป็นผี ไม่มีใครจะหนีพ้นความตายไปได้

ว่าเกิดมาสามัญคนทั้งหลาย มีร่างกายก็ลำบากคือซากผี
ครั้นตัวตายกายหังผิงอินทรีย์

(ตอนที่ 26 หน้า 423)

อีกตอนหนึ่งคือตอนที่พระฤๅษีเกาะแก้วพิสดารมาเทศน์โปรดทัฬหีทั้ง 2 ฝ่ายให้มีไมตรีต่อกันได้ กล่าวข้อความให้รู้ว่าทุกชีวิตที่เกิดมาต้องตายกันทั้งนั้น ดังความว่า

คือรูปรสถกสิ้นเสียง เคียงฉิมฉัส ย่อมเต่าแก่เกิดโรคโศกสงสาร
ความตายหนึ่งพินให้เห็นเป็นประธาน หวังนิพพานพ้นทุกข์สุขสบาย

(ตอนที่ 44 หน้า 883)

เมื่อชีวิตของพวกเราไปเที่ยงแท้ สิ่งทีพึงหวังอย่างสุดขอกคือ "พระนิพพาน" ดังตอนที่พระอภัยมณีจะบวชเป็นฤๅษี หวังจะได้ถึงซึ่งพระนิพพานเพื่อระงับการเกิด แก่ เจ็บ ตาย

..... วิสัยสัตว์สิ้นชีพพลันซากผี
ยอมสะสมมัจจหวัคบิดผี ไพร่ผู้ทีที่เป็นคนไม่พ้นตาย
พระนิพพานเป็นสุขในทุกข์ร้อน เปรียบเหมือนนอนหลับไม่ฝันท่านทั้งหลาย
สิ้นถวิลฉิมทุกข์เป็นสุขสบาย มีร่างกายอยู่ก็เหมือนเรือนโรคา
ทั้งแก่เฒ่าสาวหนุ่มยอมคุมหลง คว้ารูปทรงลมเล่ห์เสนาหา
เป็นผิวเมียเคลือบคอครันมรณา ก็คิดว่าเป็นส่างเห็นห่างกัน
จงหวังพระปรมาศิวาโมกข์ เป็นสิ้นโศกสิ้นสุขมบุญยสวรรค์
เสวยสุขทุกเวลาทีวาทวัน เห็นอจะนับกับปลื้ปทุหชั้นคร

(ตอนที่ 64 หน้า 1271)

ทั้งนี้พระนิพพานมีค่ายิ่งกว่าสิ่งใด ๆ ดังความที่นางเสาวคนธ์ตอนที่แปลงเป็นฤๅษีเข้าไปในเมืองวาหุโลม ไก่กล่าวความเดียวกับล่ำว่าดังนี้

อันแก้วแหวนแสนทรัพย์นับเหมือนดิน มีแล้วสิ้นเสียเปล่าไม่เข้าการ
 อันกุศลผลผลลาอาณิสต์ จะช่วยส่งเป็นสมบัติพิสดาน
 ใครถือกรรมจำที่ลือกัญญาณ -ถึงนิพพานพุลสวัสดิ์ที่อยู่อุตรา
 (ตอนที่ 49 หน้า 983)

2.4 ความรู้สึกผิดชอบชั่วดี

ตอนที่นางจะเวงสอนพวกโจรป่าให้กลับใจ ในตอนต้นอาจจะหลงผิด
 ประกอบกรรบชั่วไว้ ครั้นรู้สึกชอบชั่วดีได้โลกย่อมสรรเสริญ ดังข้อความว่า

อันคนร้ายปลายทีไม่มีโทษ เป็นประโยชน์ยาวยืนอยู่หมื่นแสน
 จะเที่ยวปล้นคนกินเหมือนสิ้นแกน ถึงมาครั้นมีทรัพย์ก็อับอาย
 อันคือชั่วตัวตายเมื่อภายหลัง ชื่อก็ยังยืนอยู่ไม่สูญหาย
 (ตอนที่ 31 หน้า 548)

2.5 ความซื่อสัตย์

ตอนที่พระอภัยมณีขอร้องให้สินสมุทรคืนนางสุวรรณมาศให้กับอุศเรน
 ทั้งนี้เพื่อเป็นการรักษาความสัตย์ของตัวเอง ที่พูดคำไหนคำนั้น ดังกับงาช้างที่ไม่มีวันหักคือ

พระหึงคำอำอั้งกะสิงคิก จะเข็นบิภ้องบิภัก์ชัคขวาง
 สงสารลูกเจ้ากิงกาจึงว่าพลาจ เราเหมือนช้างงางอกไม่หลอกลวง
 (ตอนที่ 19 หน้า 294)

ด้านความซื่อสัตย์ของภรรยาต่อสามี ก็ยอมตายตามสามี ไม่ยอมมีสามีคนใหม่อีก เป็น
 คำพูดของนางรำภาภาภาว่า

จะมีไหมให้เป็นสองก็หมองมัว จึงกรองตัวตั้งสัตย์ว่าภักศดา
 เหม่อมมอควอควายจะตายด้วย แม่ไม่ม้วยหมายจะรบไม่คบหา
 (ตอนที่ 34 หน้า 612)

2.6 โลกีย์สุข

ตอนที่พระอภัยมณีเทศนาสอนนางผีเสื้อสมุทร สุนทรภูได้แสดงสวรรค์
 เรื่อง "เบญจกามคุณ" คือว่ามนุษย์เรามีเครื่องผูกพันให้ปรารถนาอยู่ 5 ประการ คือ รูป

รต กลิ่น เสียง และสัมผัส ปุณฺณทั้งหลายมักหวงแหวน แต่ความจริงแล้วสิ่งเหล่านี้ไม่จริงเลย
ไม่ยั่งยืนเลย พอตายไปย่อมเปื่อยเน่าไร้ประโยชน์ใด ๆ ทั้งสิ้น ความว่า

คือรูปรสกลิ่นเสียงเคียงสัมผัส	ที่กฤหัสถ์หวงแหวนไม่แก่นสาร
ครันระยับคัมภีร์รัตนคาน	ย่อมสาธารณเปื่อยเน่าเสียเปล่าตาย

(ตอนที่ 14 หน้า 203)

ในครั้งที่พระอภัยมณีไปเรียนวิชาที่พิศพาโมกข์ พิศพาโมกข์ก็เป่าปี่ใจความว่า "คือรูปรส
กลิ่นเสียงเคียงสัมผัส เกิดกำหนดลุ่มหลงในสงสาร" (ตอนที่ 1 หน้า 6) อีกตอนหนึ่งคือ
ตอนที่พระฤๅษีเกาะแก้วพิศการมาเทวน์โปรดทิพ ให้เลิกรบเป็นไมตรีกัน โดยกล่าวถึงโทษ
ของตัณหาโลภีเยชฺช ว่า

คือรูปรสกลิ่นเสียงไม่เที่ยงแท้	ย่อมเฝ้าแก่เกิดโรคโศกสงสาร
.....
ซึ่งบ้านเมืองเกิดเชษฐถึงเช่นนี้	เพราะโลภีเยชฺชหาพาวิบหาย
อันก็คิดหาว่าอย่าทำให้จำตาย	จะตกอบายภูมิขุมมรก

(ตอนที่ 44 หน้า 883)

3. คติที่เป็นหลักในการครองตนในชีวิตประจำวัน

3.1 การศึกษาหาความรู้

ตอนที่ศรีสุวรรณพுகีให้กำลังใจพระอภัยมณี เมื่อถูกพระราชบิดาขับออก
จากเมือง กวดยความที่จกจำไ้ให้เห็นคุณค่าของการศึกษาว่า

มีความรู้อยู่กับตัวกลัวอะไร	ชีวิตไม่ปลตกปลงคงไ้คือ
-----------------------------	------------------------

(ตอนที่ 1 หน้า 9)

นั่นแสดงว่า คนที่มีความรู้ย่อมอาศัยความรู้นั้นตรามเท่าที่ยังมีชีวิตอยู่ ความรู้จะช่วยให้ไ้ไ้ค้
ในภายหน้า ความปรากฏอยู่อีกตอนหนึ่งคือตอนที่ฤๅษีเกาะแก้วพิศการสอนสุคตสาคร ว่า

รูสิ่งไร ไม่สู้รูวิชา	รูรักษาตัวรอดเป็นยอดค้
-----------------------	------------------------

(ตอนที่ 25 หน้า 391)

3.2. ความรัก

พระฤๅษีสอนสุกษาศร เมื่อครั้งช่วยให้รอดจากความตาย ที่ถูกซีเปลือย
ฉลัดลงเหว พระฤๅษีกล่าวถึงความรักของพ่อแม่ และหากใครรักเรา เราก็รักตอบ ถ้า
หากใครชังเรา เราก็ควรชังตอบ ตั้งใจความว่า

มนุษย์มีรักอยู่สองสถาน	บิดามารดารักมักเป็นผล
ที่พึงหนึ่งพึงไต่กายตน	เกิดเป็นคนคิดเห็นจึง เจรจา
แม้ใครรักรักมั่งชังชังตอบ	ให้รอบคอบคิดอ่านนะหลานหนา

(ตอนที่ 25 หน้า 391)

อานุภาพแห่งความรักนั้นยิ่งใหญ่สุดจะพรรณนาความได้ ดังแสดงไว้ใน
ตอนที่ศรีสุวรรณยกทัพมาล้อมเมืองกังกา ตอนหนึ่งว่า

ด้วยวิสัยในประเทศทุกเขตแคว้น	ถึงโกรธแค้นความรักย่อมหักหาย
อันความจริงหญิงก็ม้วยลงด้วยชาย	ชายก็ตายลงด้วยหญิงจริงดังนี้

(ตอนที่ 36 หน้า 671)

ดังนั้น "ความรักจึงมีอำนาจอย่างประหลาด" ทำให้ระงับความโกรธแค้นลงได้ และเกิด
ความคิดอยากจะติดตามคนรักไปทุกชาติ ๆ ไป ดังความที่พระอภัยมณีเกี่ยวนางละเวงว่า

ถึงม้วยคืนสิ้นฟ้ามหาสมุทร	ไต่สืบสุดความรักสมัครสมาน
แม่เกิดในไค้เหล่าสุชาธาร	ขอพบพานพิศวาสไม่คลาดคลา
แม่เนื้อเย็นเป็นห้วงมหรณพ	พี่ขอชมถวีสวัสดิ์ก็เป็นมัจฉา
แม่เป็นบัวควีเป็นกุมรา	เขยยกกาโกสมประทุมทอง
เจ้าเป็นจ้าวอำไพขอให้พี่	เป็นราชสีห์สมสู่เป็นคู่สอง
จะติดตามทรมสงวนเบวคละออง	เป็นคู่ครองพิศวาสทุกชาติไม่

(ตอนที่ 36 หน้า 662)

ยามที่มีความรัก แม้จะไม่เป็นนก ชันกเป็นไม้ไผ่คังใจ ซึ่งมีคำกล่าวว่ายามรักแม่ต้มผักขม
ก็ยังชมว่าหวาน ไม่เห็นว่าจะขมอย่างไร แต่คราวที่รักจิตจาง น้ำตาลก็ยังเปรี้ยว ดังคน

ที่กล่าวไว้ว่า "รักกันนักมักหน่ายมักหายรัก ถ้าคิดนักมักงมงายหลงไหล" (ตอนที่ 37 หน้า 691) เพลงยาวของนางเกษราตอนหนึ่งว่า "ถ้ารักกันนักหน่ายคล้ายอิเหนา ค่องจากเขาวายุพิน จินตะหรา แม้นพระองค์ทรงเคชเจตนา จงศรีภรรยาทรงความตามโบราณ" (ตอนที่ 5 หน้า 67) ซึ่งคนที่รักกันมากเท่าใด สนับสนุนกันมากเท่าใด ก็มีโอกาสทำให้เบื่อกันกันขึ้นได้ เพราะความเกรงใจกันจะลดน้อยลง ผู้รักที่เห็นกันอยู่ทุกวัน รักยอมยกย้ายจีจาง และอีกตอนที่ละเวงวันฟ้าพุกกับพระอภัยมณีความว่า

เขาย่อมเปรียบเทียบความว่ายามรัก แต่น้ำผักคัมขมขมว่าหวาน
ครั้นจีจางห่างเหินไปเนิ่นนาน แต่น้ำตาลก็ว่าเปรี้ยวไม่เหลือยวแล
(ตอนที่ 37 หน้า 692)

ในค่านความรักในศักดิ์ศรี ไม่ยอมให้ใครดูหมิ่นไปว่าจะจะเป็นเช่นไร ดังที่ท้าวทองศูกับพระอภัยมณีถึงคำว่า "เสียชีพอ้ายเสียสัตย์" ความว่า

เราก็รู้อยู่บางทางโบราณ เป็นชายชายุชอมแต่ตามจามรี
สงวนศักดิ์ศรีกยศูปลดปลิด รักชีวิตเหมือนไม่รักยศศักดิ์ศรี
(ตอนที่ 50 หน้า 1026)

3.3 น้ำใจมนุษย์

เรื่องนี้สุนทรภู่แสดงไว้หลายตอน เพราะเหตุที่สุนทรภู่พบปะผู้คนมากจึงรู้ซึ่งในจิตใจของมนุษย์ การที่จะหยั่งดูน้ำใจคนจึงเป็นของยากนัก ดังตอนสุกสาครไว้ใจชีเปลือยที่มาหลอกสุกสาคร ร้องถึงพระฤาษีผู้เป็นอาจารย์ต้องมาช่วย และกล่าวสอนว่า

แล้วสอนว่าอย่าไว้ใจมนุษย์ มันแสนดุกลึกล้ำเหลือกำหนด
ถึงเฝ้าวัลย์พันเกี่ยวที่เลี้ยวลด ก็ไม่คดเหมือนหนึ่งในน้ำใจคน
(ตอนที่ 25 หน้า 391)

สุนทรภู่เปรียบใจมนุษย์เหมือนเฝ้าวัลย์ที่คดไปคดมา และอีกคนหนึ่งพระอภัยมณีเกี่ยวนางละเวง นางกล่าวข้อความเกี่ยวกับน้ำใจมนุษย์ว่า

แต่โบราณท่านว่าจะค้าขาย อย่ามั่งง่ายเงินก็ล่องทองก็ผัน
เกิดเป็นคนอย่าไว้ใจคน ค่อยผ่อนปรนปรุองคองให้ทองคำ
(ตอนที่ 35 หน้า 641)

และในตอนที่พระอภัยมณีเป่าปี่จนนางผีเสื้อสมุทรขาดใจตาย พระอภัยมณีนั้นสงสารนางมาก และได้กล่าวชมนางว่าแม้รูปชั่วแต่น้ำใจงาม ความว่า

ถึงรูปชั่วตัวกำแต่น้ำใจ จะหาไหนได้เหมือนเจ้าเขาวมาลย์
(ตอนที่ 14 หน้า 206)

3.4 การนินทา

คคิพจนxonักกล่าวไว้ในตอนที่ศรีสุวรรณไขอุบายเข้าไปหานางเกษรา นางเกษราเกรงจะเสื่อมเสีย แต่ศรีสุวรรณกล่าวว่า เป็นเรื่องธรรมดาด้วยความว่า

การนินทากาเลเหมือนเต้าน้ำ ไม่ชอกช้ำเหมือนเอามีดลงซีกหิน
(ตอนที่ 8 หน้า 120)

3.5 การวางตน

ผู้แต่งมุ่งสอนให้ผู้หญิงรู้จักสงวนท่าที ไม่ทำอะไรออกหน้าจนผู้ชายว่าเอาได้ เช่น หญิงที่มีสามีแล้วไม่ควรมีชายอื่นอีก ดังตอนที่นางสุวรรณมาลย์กล่าวต่อสินสมุทรเมื่อพระอภัยมณีขอให้สินสมุทรคืนนางให้กับอุศเรน นางกล่าวว่า

เหมือนหญิงร้ายชายชังไม่หวังเซย จะแหงนเงยคุมมนุษย์ก็สุคตาย

.....
แต่เหลืออายหลายสิ่งจริงจริงเจี้ยว เป็นหญิงเคียวชายสองท้องหมองมัว
(ตอนที่ 19 หน้า 293)

หญิงสาวทั้งหลาย แม้จะมีความรักในชายคนใดก็ไม่ควรแสดงออกให้เกินซัด ฟุ้งทำตัวเช่นนางสุวรรณมาลย์บอกสินสมุทรให้รู้ถึงวิสัยของหญิง โดยเฉพาะนางอุณรัตน์มีให้เข้าใจ ว่า

อันวิสัยใจจริงหญิงมนุษย์ รักมนุษย์สุดรักสมัครหมาย
ซึ่งมารยาพาทีเพราะมีอาย

(ตอนที่ 48 หน้า 975)

3.6 การเดินทาง

เมื่อพระอภัยมณีและศรีสุวรรณเดินทางไปศึกษาวิชาการนั้น ท้าวสุทัศน์ราชบิดา ใ้สอนให้ระวังในการเดินทางว่า

จะเดินทางกลางป่าพนาคร จงฉันผอนตริกจำคำโบราณ
 จะผูกจาศารพิศบำหายภัย จนดูหนึ่งน้ำท่ากระยาหาร
 แม่หนักนอนผอนพันที่ภัยพาล อดมันคาลโกรธซึ่งจึงสบาย
 (ตอนที่ 1 หน้า 2)

3.7 คติเตือนใจ

ตอนที่พราหมณ์เตือนใจศรีสุวรรณผู้หลงรักนางเกษรา ถ้าหากทำคนเกี่ยว
 ไหว ก็เอ่ยปากบอกให้ผู้อื่นช่วย ด้วยความว่า

บูรณาว่าถ้าเหลือกำลังลาก ให้ออกปากบอกแขกช่วยแบกหาม
 (ตอนที่ 5 หน้า 57)

ภานิกที่ว่า "ชาเป็นการ นานเป็นคุณ" มีแทรกอยู่ตอนที่ศรีสุวรรณพยายาสนางเกษรา นางว่า
 ถึงคติข้อนี้ว่า

คำผู้ใหญ่ว่าชาเป็นการ ยิ่งเนิ่นนานก็ยิ่งเห็นจะเป็นคุณ
 (ตอนที่ 7 หน้า 113)

และในตอนที่มีงคลาให้วายุฉนหันหันไปจับตัวนางสุวรรณมาลี ก็กล่าววว่า

คำโบราณเห็นว่าชาเป็นการ ถึงจะนานก็เป็นคุณอย่างนวนาย
 วิสัยสิกตรักครองจึงต้องที่ ยกไปก็ให้ไ้ไ้คงใจหมาย
 แม้นบ่ขอยถอยกลับก็อันอาย ยิ่งช้ำร้ายช่ายหน้าประชาชน
 ใ้ไรเรือไปพึ่งถ้ำดังสิก รู้ทันคิดแล้วมาแจ้งแห่งนุสนธิ์
 คอยรอรังพิงข่าวเมิกชาวพล ใ้รู้กลการอาวุธยุทหนา
 (ตอนที่ 55 หน้า 1120)

ตอนที่ศรีสุวรรณพบกับนางรำภาสะหรีถึงความทุกข์ชว่าอยู่ที่ใจ ถ้าสุขใจแล้วที่อยู่ก็ไม่สำคัญ
 ดังความว่า "คับที่อยู่ได้ คับใจอยู่ยาก" ข้อความนั้นคือ

ถึงคับที่มีผู้ว่าอยู่ได้ แต่คับใจอยู่ยากลำบากเหลือ
 (ตอนที่ 37 หน้า 710)

สุภาสิตสอนสตรี

สุภาสิตนี้เดิมเรียกกันว่า สุภาสิตสอนหญิง หรือ สุภาสิตไทย พจนี อัยราวงษ์ (2521 : 60 - 62) เขียนไว้ว่า สุภาสิตสอนหญิง เป็นวรรณคดีคำสอนที่ผู้แต่งมุ่งเสนอสาระสำคัญของเรื่อง ซึ่งเป็นความรู้และเป็นประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิตของสตรีสมัยนั้น เป็นจุดมุ่งหมายใหญ่ เนื้อหาของวรรณคดีเรื่องนี้เป็นคำสอนสตรีให้รู้จักวางตนอย่างเหมาะสม มีความงามในทุกอิริยาบถและให้รู้จักปฏิบัติต่อผู้อื่นอย่างสุภาพอ่อนน้อม โดยเฉพาะต่อพ่อแม่และสามี สุภาสิตสอนหญิงจึงเป็นคู่มือสำหรับสตรียุคนั้น ยึดถือเป็นหลักปฏิบัติตนในการดำเนินชีวิตตามแบบสังคมต้องการ คำสอนต่าง ๆ ในเรื่องจึงเป็นการสอนธรรมะเปี่ยมประเพณีสำหรับสตรีไทยโดยเฉพาะ สตรีใดสามารถปฏิบัติตามคำสอนนั้นได้เป็นอย่างดีก็จะได้รับการยกย่องจากบุคคลทั่วไป ซึ่งยังผลให้ประสบความสำเร็จ ในการดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมขณะนั้น และในทางตรงกันข้ามสตรีใดที่ไม่ได้ปฏิบัติตามแบบฉบับที่ดีตามคตินิยมของสังคม สตรีนั้นจะถูกมองว่าเป็นผู้ขาดการอบรม ไม่มีคุณสมบัติที่ดี ซึ่งหมายถึงการถูกดูแคลนเหยียดหยามว่าเป็นผู้มีสกุลต่ำ เมื่อเป็นเช่นนี้ย่อมไม่มีผู้ใดอยากคบค้าสมาคมด้วย กลายเป็นบุคคลที่สังคมรังเกียจ โดยเฉพาะสมัยของผู้แต่งนั้น มีการแบ่งระดับชนชั้นไว้ สตรีเพศจึงจำเป็นต้องสร้างคุณค่าให้กับตนเองด้วยการหมั่นฝึกอบรมให้ตนมีคุณสมบัติที่ดีตามคตินิยมของสังคม สำหรับสุภาสิตสอนหญิงจึงเป็นวรรณคดีเรื่องหนึ่งที่เป็นปทัสถานสำหรับสตรีในสมัยของกวีผู้แต่งได้เป็นอย่างดี การศึกษาคำสอนในวรรณคดีเรื่องนี้จึงได้ประโยชน์ 2 ประการ คือ ได้รู้ถึงวิถีการประพฤติปฏิบัติตนของกุลสตรีในวาระต่าง ๆ กัน อีกประการหนึ่งวรรณคดีเรื่องนี้ยังสะท้อนให้ทราบถึงสถานภาพของสตรีในสมัยนั้นด้วย

สุภาสิตสอนหญิงที่เรียกว่าสุภาสิตไทย ซึ่งอาจทำให้เข้าใจว่า เป็นคำสอนสำหรับคนทั่วไป ไม่เฉพาะเจาะจงว่าเป็นเพศใด หรือบุคคลระดับใด การเปลี่ยนชื่อเสียใหม่เป็น "สุภาสิตสอนหญิง" น่าจะเนื่องมาจากเนื้อหาที่มุ่งให้ เป็นคำสอนผู้หญิงโดยเฉพาะ ทั้งผู้แต่งก็ยังได้บอกจุดมุ่งหมายไว้ว่า "ขอเจริญเรื่องคำรับฉบับสอน ชาวประชาราษฎรสิ้นทั้งหลาย อันความชั่วอย่าให้เรามีระคาย จะสืบสายสุริย์วงศ์เป็นมงคล"

การที่ผู้แต่งได้หยิบยกข้อควรและไม่ควรประพฤติมาสั่งสอนตักเตือนสตรีสามัญชน นับว่าเป็นประโยชน์อย่างมากในการศึกษาสภาพชีวิต ความเป็นอยู่ และแนวทางดำเนินชีวิต

ของผู้หญิง เพราะคำสั่งสอนทั้งหลายแท้จริงคือเขียนอย่างการประพฤติปฏิบัติตนในชีวิตประจำวันของคนในสมัยนั้น นับเป็นข้อมูลอันล้ำค่าสำหรับบุคคลในยุคต่อ ๆ มา ที่จะได้อีกศึกษาเกี่ยวกับสตรีได้ที่ดีที่สุดเล่มหนึ่ง

คติพจน์ที่ได้จากเรื่องสุภาวีกสอนหญิง

1. กติทางคานการปกครอง

กล่าวถึงการปกครองภายในครอบครัวเกี่ยวกับหน้าที่ของภรรยา คือ การเชื่อฟังญาติผู้ใหญ่ ต้องรู้จักเคารพยำเกรงว่า

จงรักท้ออย่าให้มัวราคะหมอง ถือทำนองแบบโบราณท่านชานไช
อย่าเอาผิดเป็นชอบประกอบใจ จงอยู่ในโอวาทญาติวงศ์ (หน้า 557)

ในส่วนของหน้าที่ภรรยาเมื่อก้าวไว้ดังนี้คือ

1.1 การรู้บรรณนิบัติสามี ไม่คบชู้ชู้ชาย ดังความว่า

เป็นสตรีมีใช้ชายเสียกายศักดิ์ จะปลุกกรักเรรวนทาคควรไม่
อันความดีมีอยู่จำไว้ อย่าพอใจรักชั่วให้มัวมอม
จะมีผู้ทำให้รู้บรรณนิบัติ จงซื่อสัตย์สุจริตจิตถนอม
อย่าคิดร้ายย้ายแยกทำแปลกปลอม มโนแนมเส่นหาก่อสาญี
อย่าคบชู้สมนียบหวัง ไม่จีรังกาลกอกบอกละเสรี

.....
จะมีจิตพิศवासไม่คลาดเคลื่อน เพราะแม่เรือนร่วมใจจึงได้ผจ
(หน้า 571)

และ แม้นเขารักแล้วอย่าถือถือจิต เร่งเกรงฉีกกัลลภภัยใหญ่หมันต์
 ค่านับนอบสามีทุกวัน อย่าดูคั้นคือกิ่งตะบึงตะบจน
 ยามสิ้นแสงสุริยาอย่าไปไหน จุกได้ไฟเข้าไปส่องในห้องก่อน
 ระวังอุปนิสัยรักที่นอน หึ่งฟูกหมอนอย่าให้มีผู้ถึง
 ถ้าแม้ว่าภัสศาเข้าไสยาสน์ จงกราบบาททุกครั้งอย่าพดิ่งหลง
 เขาเพ็ชร์เห็นเจ็บปวดกในทรพทรวง ช่วยบรรจงนวลพันให้บรรเทา

ประพฤติกายสาขสมรจะนอนหลับ
 นอนให้ก็มีสติสิริเรา
 จงรีบคืนสิ้นก่อนภัสคา
 จึงหุงข้าวต้มแกงแก่สำหรับ
 ทั้งกระโถนคนที่ชักสีไว้
 อีกน้าทำอย่าให้ตกลงไปควน
 แม้นรู้ว่าสามีจะไปไหน
 ประจงปลูกภัสคาอย่าช้านาน
 จงระวังนั่งดูอยู่ใกล้ใกล้
 อย่าให้ต้องร้องตะโกนโพนทนา
 อยู่จนตัวรับประทานอาหารแล้ว
 อย่ากินก่อนภัสคาจน่าชัง
 อย่ากลิ้งกดับมือไม่ไปป้ายเขา
 อย่าชมเขาอยู่จนแจ่มแสงพยับ
 น้ำล้างหน้าหาไว้ให้เสร็จสรรพ
 จัดประดับเทียบทำให้น่านวล
 ให้มองใสสวยตาจนน่าชวน
 จงใครครวญพิเคราะห์ให้เหมาะการ
 แต่ยังไม่คืนพรากจากสถาน
 ให้ดูขึ้นรับประทานโภชนา
 เมื่ออะไรมันขาดจะเรียกหา
 จะอดส่ำหทัยใจระไวระวัง
 นางน้องแก้วเจ้าจงกินเมื่อภายหลัง
 เขาจะวังเกียจใจดูไม่ตี
 (หน้า 572 - 573)

อีกตอนหนึ่งว่า แม่นิ้วเคียดเจ้าจงกับระงับไว้
 เขาเป็นไฟเราเป็นน้ำคอยพรำพรหม

 จะผูกจาสารพัดประหยัดปาก
 ความสิ่งไว้ในจิตจงปองว่า
 การสิ่งไรที่ชั่วช้าเขาห้าม
 อย่าคึงคือถ้อยคนเป็นคนเขื่อน

 อย่าพ้อใจขึ้นเสียงประสม
 แม้นระคมขึ้นทั้งดูจะรู้ว่า

 อย่าพูดมากเติมต่อซึ่งข้อข่า
 อย่าควรนำแนะออกไปนอกเรือน
 ประพฤติตามแบบแผนให้แน่นเหมือน
 จะเอ๋ยเอื้อนโอภาให้น่าฟัง
 (หน้า 573 - 574)

และ การนินทาค่าตัวนั้นชั่วถ้อย
 ถึงร่างหย่าหาใหม่วิสัยมี
 เป็นคนน้อยปัญญาเสียราสี
 ชายที่รู้กำพืดก็จืดไป (หน้า 574)

2. คติที่เป็นหลักธรรมะ

2.1 กรรม

เรื่องนี้แสดงว่าถ้าทำบาปแล้วจะตกนรกขุมที่พระเวททิศอยู่ โดยแสดงโทษของความโกรธไว้ว่า

แม้ชั่วช้าใครเขาว่าแล้วโกรธเขา เช่นกั้วเราผู้แต่งแสดงไข
จะวิบัติบาปกรรมซ้ำหนักไป ถึงตกใต้เวททิศเพราะชัศเคื่อง
(หน้า 571)

2.2 ความกตัญญูทเวท

กล่าวสอนไว้ว่า ท่านเลี้ยงมาจะให้ เป็นทอหอง ด้วยความรักที่มีต่อลูก
พระคุณของท่านจึงมากหลาย คังนั้น จึงควรรู้ตอบแทนบุญคุณท่านโดย

เมื่อพ่อแม่แก่เฒ่าชราภาค จงเลี้ยงท่านอย่าให้กระทใจ
ด้วยชนกชนนีนั้นมีคุณ ไต่การอุญเลี้ยงรักษามาจนใหญ่
อุ้มอุทรป้อนข้าวเป็นเท่าไร หมายถึงไต่พึงพาธิดาควง
ถ้าเราศึมีจิตคิดอุปถัมภ์ กุศลธำเลิศเท่าภูเขาสถวง
จะปรากฏยศยั้งสิ่งทั้งปวง กว่าจะล่วงดูถึงซึ่งพิมาน
เทพไทในหองสิมหกชั้น จะชวนกันสรรเสริญูเจริญสาร
ว่าสตรีนี้เป็นยอดคุณพาพาค ไต่เลี้ยงท่านชนกชนนี (หน้า 559 - 560)

2.3 ความอกตสัน

กล่าวถึงความอกตสันใจมิให้กระทำการสิ่งใดผิด ๆ ว่า

แม้คนตีมีปัญญาถ้าไม่โกรธ เห็นประโยชน์ศักชั่วในทัวเปคอง
ให้พ้นทุกข์สู่ชีเป็นศรีเมือง อย่าแค้นเคื่องคำซ้ำชอภัย (หน้า 571)

และ

แม้พิโรธโกรธชั่งกับภัสคา อย่าบิณฑาว่าผู้ตัวลัษหลัง
พึงข่มขืนกั้นไว้ในอุรัง อุศสำหังกคยเกดเอนที่เงื่อนเงา
(หน้า 574)

2.4 ความซื่อสัตย์

สอนให้สตรีมีความซื่อสัตย์ต่อสามีให้มาก คำสอนดังกล่าวสอนไว้ว่า

เอาความสัตย์ค้ำค้ำรักษา	ถึงเกิดการยากเข็ญไม่เป็นไร
จงซื่อต่อภัสคาสามี	จนชีวิตศรีสวัสดิ์เจ้ากตัญญู
อย่าให้มีราคะที่กินใจ	อุปไมยเหมือนอนงค์องค์ศิวา
ถึงที่สุดทกลองก็ทองแท้	กัวยนางแน่ออยู่ในสัจจกฐิฐาน
หญิง เคี้ยววันแมนมัสถยา	ภัสคาก็ยิ่งรักขึ้นหนักครัน (หน้า 572)

3. คติที่เป็นหลักในการครองตนในชีวิตประจำวัน

3.1 การศึกษาหาความรู้

ผู้ทรงภูเกล้าสอนไว้ในลักษณะการคำขาย ว่า

แม้จะเรียนวิชาทางค้าขาย	อย่าปากร้ายพูดจาอหังสา
จึงซื่อขายชายก็มีกำไร	กัวยเขาไม่เคื่องจึระอิระอา (หน้า 561)

ในการเรียนรู้ต้องเรียนรู้ให้จริง ความว่า

รู้วิชาก็ให้รู้เป็นครูเขา	จึงจะเบาแรงตนเร่งชวนชวาย
มีข้าไทโซ่สอยกอบสบาย	คัวเป็นนายโง่เง่าบ่าวไม่เกรง
การวิชาหาประดับสำหรับร่าง	อย่าเอาอย่างหญิงโง่งที่โง่งนาง (หน้า 562)

3.2 ความรัก

สุภาณิศสอนหญิงสอนให้รักศักดิ์ศรีของตนเอง รักศักดิ์ศรีโดยเปรียบเทียบ
ว่าให้รักเพียงจามรีที่รักขนของมัน

จงยับยั้งชั่งใจเสียให้คี่	เหมือนจามรีรู้จักรักษากาย (หน้า 555)
---------------------------	--------------------------------------

3.3 น้ำใจมนุษย

สอนว่าอย่าไว้ใจทาง อย่าวางใจคน จะจนใจเอง ความว่า

แมนชายโคใจประสงค้มาหลงรัก	ให้รู้จักเชิงชายที่หมายมั่น
---------------------------	-----------------------------

อันความรักของชายนี้หลายชั้น อย่าทำแต่ใจเร็วจะเหลวไหล
เปรียบเหมือนคิปปริศนาอย่าไวใจ มันทำไฟล่เพลงชุมเป็นทอุมพราง
(หน้า 555)

หรือ อันคำคมคมบุรุษนั้นสุกกล้า เขาย่อมว่ามีรสลิ้นสีกินหวาน
จะระวังตั้งมั่นในสันดาน อย่าดนลานหลงละเลิงก้วยเชิงชาย
เขารักจริงให้สู้ชอกกับพ่อแม่ อย่าวิ่งแร่หลงงมไปตามงาย
เขาไม่เลี้ยงไล้ขี้จะอับอาย ต้องเป็นม่ายอยู่กับบ้านประจันตน
(หน้า 557 - 558)

สุนทรภู่เตือนเรื่องการพูดจาสอนไว้ว่า "คนทุกวันเชื่อมั่นปากมัน
โงง" และเตือนว่า

เป็นมนุษย์สุคนิยมเพียงลมปาก จะไค้ยากโหยหิวเพราะฉิวหา
แมนพูดคี่มีคนเขาเมตตา จะพูดจาจงพิเคราะห์ให้เหมาะสมความ
ถึงชายโกเขาพอใจมาพูดเกี้ยว อย่าโกรธเกรี้ยวโกรธว่าหยาบหยาม
เมื่อไม่ชอบก็อย่าทอมนื่อความคาม มันจะลามเล่นเลยเหมือนเคยเก็บ
(หน้า 561)

สุนทรภู่กล่าวยกย่องสตรีที่มีความงามที่จิตใจนั้น เป็นหญิงที่งามล้ำเลิศ ว่า

เป็นผู้หญิงสิ่งใดจะล้ำเลิศ สุกประเสริฐก็ใจไม่เสื่อมสลาย
ถึงรูปทรงนงคราญจะพาลคล้าย ก็ถ้าจกลายส่งสวดยัวยใจงาม (หน้า 569)

3.4 การนิเทศ

กล่าวสอนไว้ว่า "ห้ามมันยากปากมนุษย์นุ้ยสุกยาว ไม่แก้งกล่าวค่อนว่า
แก่นารี" (หน้า 570)

3.5 การวางตน

เรื่องนี้เน้นมากด้วยมุ่งไปยังข้อควรประพฤติปฏิบัติของสตรี มีกล่าวไว้
หลายตอน คือ

ผู้ใดเกิดเป็นสตรีอันมีศักดิ์	บำรุงรักษากายไว้ให้เป็นผล
สงวนงามตามระบอบให้ชอบกล	จึงจะพ้นภัยพาดการนินทา
เป็นสาวแซ่แร้วสวยสะอาด	ก็หมายมาดเหมือนมณีอันมีค่า
แมนแก่กร้าวรานร่อยถอยราคา	จะพลอยพาหอมหายจากกายนาง
อันตัวต่ำแล้วอย่าทำให้กายสูง	ก็เยี่ยงมูงแววยังมีที่วาง
คอยเสียมเจียมมีใจจะไว้วาง	ให้ต้องอย่างกิริยาเป็นนารี

(หน้า 553 - 554)

การวางตัวของสตรีควรจะสงวนท่าทีไว้ เหมือนกับต้นไม้ที่ถูกพายุพัด มีแต่กิ่งที่เคลื่อนไหว แต่ต้นก็ไม่ได้ย้ายไปไหน ความว่า

อันที่จริงหญิงชายยอมหม้ายรัก	มิใช่จักตัดทางที่สร้างสม
แมนจักรักไว้ให้อารมณ์	อย่ารักชมหน้าเป็นราศี
ถึงพฤษภาของวาายุพัดโบก	เขยื้อนโยกก็แต่กิ่งไม้ทิ้งที่
จงยับยั้งซึ่งใจเสียให้ดี	เหมือนจามรีรู้จักรักษากาย (หน้า 555)

คำณการปฏิบัติตนที่ถูกต้องของสตรี การรู้จักประหยัด ความว่า

จงรักษานวลสงวนนามห้ามใจไว้	อย่าหลงไหลจำค่าที่พร่าสอน
คิดถึงหน้าบิดาและมารดร	อย่ารีบร้อนเร็วนักมักไม่คิด
เมื่อสูงงอมหอมหวนจึงควรหัด	อยู่กับตนอย่าให้พราวไปจากที่
อย่าชิงสุกก่อนห้ามไม่งามดี	เมื่อบุญมีคงจะมาอย่าปรารมภ์
.....
มีสติฟังประจบให้ครบบาท	อย่าให้ขาดสิ่งของต้องประสงค์
จงมักนุกนินน้อยคอยบรรจง	อย่าจ่ายลงให้มากจะยากนาน
ไม่ควรซื้อถ้อยไปพิโรธ	ให้เป็นมือเป็นคราวหึงควรวาน

(หน้า 558 - 559)

และบทที่จำกันติดปาก และกินความอย่างลึกซึ้ง เป็นข้อเตือนสติว่า

เกิดเป็นหญิงให้เห็นว่าเป็นหญิง อย่าทอคทั้งกิริยาอัธยาศัย
เป็นหญิงครึ่งชายครึ่งอย่าพึงใจ ใครเขาไม่สรรเสริญเพลินอารมณ์
(หน้า 573)

2.6 การเลือกเพื่อน

สุนทรภู่บอกรวิธเลือกคบเพื่อนไว้ว่า อย่าคบหญิงที่สันคานไม่ดี ดังนี้
อย่าคบพวกหญิงพาลสันคานชั่ว ที่แต่งตัวไวจจริตผิดกระสวน
สุริยฉานบ้ายคล้อยเที่ยวล่อนนวล เป็นเชิงชวนพวกเจ้าชู้เจ้าภักดล
พอรุ่งเช้าเฝ้าแถมองส่องเกศให้เวียนหัวไคว้นละพันหน
ครงการงานแล้วซึกรานเป็นกังวล แแต่คนมิไคว้นสักเวลา
.....
..... ให้แ่วแ่วอยู่ข้างทางนิบหาย
ลงสูบผืนกินเหล้าอยู่เมามาย ไม่เสียดายอินทรีย์เท่าขี้เล็บ
มือก็ไวใจก็กล้าหน้าก็ค่าน จะเอาชวานเข้าไปตากไม่ยากเจ็บ
แต่ผ้าซาคก็ไปปรารณาเย็บ ขี้เกียจเก็บผลัดวางไว้กลางเรือน
อันการเหี้ยมแจ้วไม่เอาเป็นธุระ คิดแต่จะเที่ยวตรงไปคบเพื่อน
คนกันไคว้นนิสัยพวกเซเชื่อน จะคบคเพศเรือนก็คุ้มที
(หน้า 563 - 564)

ในการเลือกคู่ครอง บอกลักษณะชายชั่วที่ไม่ควรเลือกมาเป็นสามี การอย่าชิงสุกก่อนห่าม
ตั้งข้อความที่ว่า

คิดถึงตัวหาตัวนี้หายาก มันชั่วมากนะอนงค์อย่าหลงไหล
คนสูบผืนกินสุราพาจัญไร แมนหญิงใครร่วมห้องจะต้องจน
มักเบียดเบียนบีฑาประคาเสียด เหมือนเลี้ยงเหยื่อปรี๊ดไม่มีผล
ไม่ทำมาหากินจนสิ้นตน แล้วชุกชนตีชิงเที่ยววิ่งราว (หน้า 556)

นิราศพระบาท

สุนทรภู่แต่งนิราศพระบาทในโอกาสตามเสด็จพระภิกษุ พระองค์เจ้าปฐมวงศ์ พระโอรสองค์น้อยในกรมพระราชวังหลัง กรมพระอนุรักษเทเวศร์ ซึ่งผนวชอยู่วัดระฆังโฆสิตาราม ไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรี เมื่อ พ.ศ. 2350 ทั้งนี้เพื่อบันทึกการเดินทาง และรำพันสวาทถึงคนรัก โดยแต่งเป็นกลอนนิราศ

คติพจน์ที่ได้จากเรื่อง

1. คติทางด้านการปกครอง มิได้กล่าวถึง
2. คติที่เป็นหลักธรรมะ

2.1 กรรม

ตอนที่ไปไหว้พระพุทธบาท สุนทรภู่ว่าตัวเองนั้นมีกรรมมาก ตามความเชื่อที่มีสืบต่อกันมา ดังความว่า

ฉันเกิดมาชาตินี้มีกรรม	แสนระยำยับยับควยอัจน
ไก่อ่โค้งแค้นแสนยากลำบากบอบ	ไม่สมประกอบทรัพย์สินก็ชักสน
แม็กลับชาติเกิดใหม่เป็นกายคน	ชื่อว่าจนแล้วจงจากกำจัดไกล (หน้า 138)

เพราะกรรมที่ทำให้เกิดทุกข์ สุนทรภู่อีกกล่าวว่า

ถึงเกาะเกิดเกิดเกาะขึ้นกลางน้ำ	เหมือนเกิดกรรมเกิดราษการหลวง
จึงเกิดโศกชัชชวางขึ้นกลางทรวง	จะกักดวงไว้ก็เทียบกว่าเกาะดิน
รำพึงพวยคามสายกระแสน้ำเชี่ยว	ยิ่งแสนเบียดยิวเปล่าในฤทัยลวิล
	(หน้า 120 - 121)

ความทุกข์อันเกิดจากการพลัดพราก เป็นเพราะผลกรรมแต่ชาติปางก่อน ทว่ากันว่า

โอินกดูดูน่าจะนาสุก	สิ้นทุกข์เพราะจากเจ้างามชำ
เห็นนกหนึ่งจับนึ่งกิ่งระกำ	โอินกน้อยเห็นจะจำจากตัวเมีย
ถ่านกผู้เหมือนหัวอกผี	แสนทวิเวทนาประกาศาเสีย
นิจจาเอ๋ยถ้าเป็นอกนกตัวเมีย	จะละเหี่ยวหาผัวอยู่ตัวเดียว (หน้า 130)

2.2 ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน

ในเรื่องกล่าวถึงเมื่อเดินทางถึงอยุธยาแล้ว ดังความว่า

ถึงคลองสระพุมานาวาราย	น้ำใจหายเห็นกรุงศรีอยุธยา
ทั้งวังหลวงวังหลังก็ร้าง	เห็นนกแก๊กขอแฉบนพฤษภา
ดูปราสาทราชวังเป็นรังกา	คังป่าช้าพงชฎสังคคน
อนิจจานินสิ้นกษัตริย์	เหงาสงัดเงียบไปคังไพรสนท
แมกรุงยังพรั่งพร้อมประชาชน	จะสับสนแซ่เสียงทั้งเวียงวัง
มโหรีปี่กลองจะก้องกึก	จะโครมครึกแข็งแซ่ควยแตรสังข์
ดูพาราน่าคิดอนิจจัง	ยังไคพิ้งแก่เฒียงตฤณา (หน้า 122)

2.3 ความซื่อสัตย์

สุนทรภู่อาศัยชื่อ "บางซื่อ" เป็นการเปรียบเพื่อให้จิตใจคนรักเป็นดัง
ชื่อบาง ใจความว่า

ถึงบางซื่อชื่อบางนี้สุจริต	เหมือนชื่อจิตที่พิศตรงจางสมร
มิตรจิตขอให้มีกริเจจร	ใจสมรขอให้ชื่อเหมือนชื่อนาง (หน้า 117)

3. คติที่เป็นหลักในการครองตนในสัปดาห์ประจำวัน

3.1 ความรัก

มีกล่าวถึงความไม่แน่นอนในเรื่องของความรัก เป็นการเตือนใจว่า
ความรักมิใช่เรื่องของความหวานชื่นเสมอไป อาจจะเจือยาพิษไว้ด้วยเช่นกัน กวีเปรียบ
เทียบกับนามว่า "สามแสน"

ถึงสามแสนแจ้งความตามสำเหนียก	เมื่อแรกเรียกสามแสนทั้งกรุงศรี
ประชุมอุคพทุทรูปในวาริ	ไม่เคลื่อนที่ชลธารบาดาลดิน
จึงสาปนามสามแสนเป็นชื่อคั่ง	เออชาวกรุงกดับเรียกสามแสนสิ้น
นี้หรือรักจะมิน่าเป็นราคิน	แต่ชื่อดินเจียวยังกลายเป็นหลายคำ

(หน้า 116)

ความปรารถนาของสุนทรภู่ที่มุ่งหวังให้บุคคลที่ใกล้ชิดมีความสุขด้วยใจรัก เป็นการขอพร
ต่อพระพุทธรบาทสระบุรี ว่า

ถ้ารักใครขอให้ใครคนนั้นด้วย	บุญจงช่วยปฏิบัติอย่าขัดขวาง
อย่ารู้มีโรคาในสารพวงค์	ทั้งรูปร่างขอให้ราวกับองค์อินทร์
หนึ่งบิทรมารดาคณาญาติ	ให้ผูกผาค่นาสูกเป็นนิจสิน
ความระยำคำใครอย่าไต่ย็น	ให้สุดสิ้นสูญหายละลายเอง (หน้า 138)

3.2 น้ำใจมนุษย์

เป็นการเตือนสติให้ระวังคำพูดที่อ่อนหวาน เพราะอาจมีอะไรแอบแฝง
ซ่อนเร้นอยู่ในใจของเขา ดังบทกลอนที่สอนว่า "หวานเป็นลม ขมเป็นยา"

เจ้าของตาลรักหวานขึ้นปิ่นคัน	ระวังทนตื่นเมื่อระมัดมัน
เหมือนคนคบค้ำหวานรำคาญครัน	ถ้าพลังปล้นเจ็บอกเหมือนตกตาล
เห็นเทพีมีหนามลงรำน้ำ	เปรียบเหมือนคำคนพูดพูดไม่อ่อนหวาน
เห็นถึงก็คิดพรว้าเขารารอน	ถึงหนามกรานก็ไม่เห็นบเหมือนเจ็บทรวง

(หน้า 119)

และพึงระวัง

ถึงทุ่งขวางกลางย่านบ้านกระบือ	ที่ลมอ่อนนั้นคอยเหือกค้ำค้ำขวง
ถึงย่านหนึ่งน้ำเขาเป็นเกาะกว้าง	ต้องแยกทางสองแควกระแสดล
ปางบุรีคำบูรณชนานนาย	ราชครามเกาะใหญ่เป็นไพรสนท์
ในแถวทางกลางย่านคันการคน	นาวาคลเดินเบื้องมูรพา
โอ้กระแสดควเตียวทีเตียวหนอ	มาเกิดก่อเกาะถนัดสะกิดหน้า
ต้องแยกคลองออกเป็นสองทางคงคา	นี้หรือคนจะมีน้ำเป็นสองใจ

(หน้า 120)

3.3 การเลือกเพื่อน

มีบทเตือนใจให้ระวังการคบเพื่อนชายและหญิง ว่า

สตรีหึงหนึ่งแพศยาหญิง	หึงสองสิ่งอย่าได้ชิดพิสมัย
สัตูชาติร้ายทรชนที่คนใด	ให้หลีกไกลร้อยโยชน์อย่าร่วมทาง

(หน้า 138)

นิราศภูเขาทอง

นิราศภูเขาทอง นับว่าเป็นเรื่องเอกเป็นเรื่องเยี่ยมที่สุดในบรรดานิราศต่าง ๆ ของสุนทรภู่ แต่งขึ้นในขณะที่บวชเป็นภิกษุจำพรรษาอยู่ ณ วัดราชบูรณะ ปี่ที่สุนทรภู่แต่งนิราศเรื่องนี้มีผู้เข้าใจว่าเป็น 2 นัย นัยหนึ่งว่าแต่งเมื่อ พ.ศ. 2371 อีกนัยหนึ่งว่าแต่งเมื่อ พ.ศ. 2373

บรรดานิราศที่สุนทรภู่แต่ง นอกจากจะไพเราะด้วยท่วงทำนองกลอน มีเสียงสัมผัสฟังราบรื่นหู ใช้อ้อยคำที่สละสลวยแจ่มชัดแล้ว ยังประกอบด้วยความนึกคิดซึ่งสุนทรภู่นำเอาสิ่งที่ได้พบเห็นมาเกี่ยวโยงกับสภาพชีวิตมนุษย์ได้อย่างลึกซึ้ง และคมคาย ข้อนี้นับว่าเป็นคุณสมบัติอันเลิศของบทกวีนิพนธ์ และจะพบคุณสมบัติดังกล่าวนี้มากแห่งในนิราศภูเขาทอง

คติพจน์ที่ได้จากเรื่อง

1. คติทางด้านการปกครอง ไม่ไถ่กล่าวถึง

2. คติที่เป็นหลักธรรมะ

2.1 กรรม

เรื่องนี้สุนทรภู่จะแสดงอารมณ์เศร้า อาลัยรักในองค์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แสดงเหตุว่าเพราะกรรมที่กระทำมา จึงต้องทนทุกข์ทรมานเช่นนี้

สามตุณอยู่ก็ไม่มีภัย มาจำไกลอารามเมื่อยามเย็น
 ใ้อาวาสราชบูรณะพระวิหาร แคนั่นนานนับทิวาจะมาให้เห็น
 เหลือว่าลึกนิกน่าน้ำคากระเค้น เพราะชุกเข็ญคนพาลมารานทาง
 จะยกหยิบชิบก็เป็นที่ตั้ง ก็ใช้ตั้งแทนสักเห็นชักขวาง
 จึงอำลาอาวาสนิราศร้าง มาอ้างว่างวิญญาณ์ในสาคร
 ถึงหน้าวังกังหนึ่งใจจะขาด คิดถึงบาทพิภทรอดีต
 ใ้อ้วนเกล้าเจ้าประคุณของสุนทร แต่ปางก่อนเคยเฝ้าทุกเช้าเย็น
 พระนิพนพานปานประหนึ่งศิระขาด คว้าไว้ญาศียากค้นถึงแสนเข็ญ
 ทั้งโรคซ้ำกรรมชดวิบัติเป็น ไม่แดงเห็นที่ซึ่งจะพึงพา

จะสร้างพรตอส้าห่่งส่วนบุญถวาย ประพฤติฝ่ายสมณะทั้งวสา
 เป็นสิ่งของนคองคุณนุติกา ขอ เป็นข้าเคียงบาททุกชาติไป
 (หน้า 152)

เมื่อเดินทางมาถึงบางครณี ได้แสดงถึงความเชื่อเรื่องเคราะห์กรรมของตนเอง ว่า

มาถึงบางครณีทวิโสภ	ยามวิโยคยากใจให้สะอื่น
โธสุชาหนาแน่น เป็นแน่นพัน	ถึงสี่หมื่นสองแสนทั้งแคณไตร
เมื่อเคราะห์ร้ายกายเราก้เท่านี้	ไม่มีที่พสุธาจะอาศัย
ล้วนหนามเหน็บเจ็บแสบคัมคั่นใจ	เหมือนนกไร้รังเรอยู่เอกา (หน้า 154)

ในตอนทีพระธาตุในคอกบัวหายไป แม้จะเสียใจแต่ก็ปลดอบใจตัวเองว่าเพราะบุญน้อยว่า

แสนเสียตายนหมายจุมบรมธาตุ	ใจจะขาดคิดมาน้ำตาไหล
โธบุญน้อยดอยดับครวไลไกล	เสียน้ำใจเจียนจะคั่นสิ้นชีวิต
	(หน้า 160)

สิ่งทีเป็นยอดปรารถนาทีสุนทรภู่อขอ ตอนไปนมัสการพระพุทธรบาท แสดงถึงสิ่งทีเป็นสุคยอด
 ของความปรารถนาของนคคดทั่วไป ว่า

จะเกิดชาติใดโคในมนุษย์	ให้บริสุทธิสมจิตทีคิคหมาย
ห้่งทุกข้โสภโรคภัยอย่าไกลกราย	แสนสบายบริบูรณ้ประยูรวงศ์
ห้่งโลโกโทโสและโมหะ	ให้ชนะใจค้่อย่าไหลหลง
ขอฟุ้งเฟื่องเรื่องวิชาปัญญา	ห้่งให้ทรงศีลขันธในสันดาน (หน้า 160)

ความทุกข้โสภทีสูญเสียวรัชกาลที 2 เมื่อเดินทางถึงสามโคก ความว่า

ถึงสามโคกโสภถวิลถึงป็นเกล้า	พระพุทเจ้าหลวงบำรุงซึ่งกรุงศรี
ประทานนามสามโคกเป็นเมียบตรี	ชื่อปทุษธานีเพราะมีบัว (หน้า 155)

2.2 ความกัตัญญกตเวที

เมื่อเดินทางถึงสามโคก สอนทรภู่อำนึ่งถึงรัชกาลที 2 และแสดง
 ความกัตัญญว่า

สิ้นแผ่นดินสิ้นนามตามเสด็จ ต้องเที่ยวเตร็ดเตร่หาที่อาศัย
 แม้นกำเนิดเกิดชาติใดใด ขอให้ได้เป็นข้าฝ่าธุลี
 สิ้นแผ่นดินขอให้สิ้นชีวิตบ้าง อยากรูปร่างบงกชบทศรี
 เหลืออาลัยใจกรมระทมทวี่ ทุกวันนี้ก็ซังกายทรงกายมา (หน้า 155)

2.3 ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน

ที่เจกีย์เขาทองมีรอยแตกของเจกีย์ สุนทรภู่อิงเปรียบกับความไม่
 เที่ยงแท้แน่นอน ของสิ่งนี้ว่าเป็นอนิจจัง เป็นไปคามกาลเวลาที่ผ่านไปว่า

ห้องสุวรรณราวถึงเก่าแก่ แยกแยกยอดสุกก็หลุดหัก
 โอเจกีย์ที่สร้างยังร้างรัก เสียคายนักนิกน่าน้ำตากระเด็น
 กระนั้นหรือชื่อเสียงเกียรติยศ จะมีหมกดวงหน้าทันตาเห็น
 เป็นผู้ก็มากแล้วยากเย็น คิดก็เป็นอนิจจังเสียทั้งนั้น (หน้า 159)

ความไม่แน่นอนของชีวิต เมื่อครั้งที่คำนึงถึงอดีต ความว่า

วังเวงจิตคะเนรำพึงความ ถึงเมื่อยามยังอุดมโสมนัส
 สวรรค์กับเพื่อนรักสามรักพร้อม อยู่แควลอมหลานคนปรนนิบัติ
 ใฮยามเชยเห็นอยู่แต่หนูพิศ ช่วยนึ่งบักยุงให้ไม่ไกลกาย (หน้า 157)

2.4 ความรู้ผิดชอบชั่วดี

กล่าวถึงการลงโทษผู้ทำผิดสี่ชั้ว 3 ว่าคงขึ้นตนจิว ว่า
 ถึงบ้านจิวเห็นแต่จิวละลิวสูง ไม่มีฝูงสัตว์สิ่งกึ่งพฤษา
 คุ้มหนามครกคางระคะตา นึกก็น่ากลัวหนามขามขามใจ
 จิวรกสืบทองคูสีแหลม ดังชวากแซมเสี้ยนแทรกแตกไสว
 ใครทำชู้ดูท่านครั้นบรรลัย ก็คงไปปีนต้นนาขนพอง
 เราเกิดมาอายุเพียงนี้แล้ว ยังคาดแคล้วครองตัวไม่มัวหมอง
 ทุกวันนี้วิปริตผิดท่านอง เจียนจะต้องปีนบ้างหรืออย่างไร
 (หน้า 156)

3. คติที่เป็นหลักในการครองตนในชีวิตประจำวัน

3.1 ความรัก

สุนทรภู่ได้กล่าวถึงอุปมาแห่งความรัก และความร้ายกาจของมันที่
ทำให้คนกุมหลง มีอาชญาที่จะเอาชนะมันได้ว่า

ไม่เบาเหล่าแล้วแต่เรายังเมารัก สุกจะหักห้ามจิตคิดใจ
ถึงเมาเหล่าเข้าสายก็หายไป แต่เมาใจนี้ประจำทุกค่ำคืน (หน้า 153)

และ เห็นโศกใหญ่ไถ่ล้างระกำแฝง ทั้งรักแรงแขมสวาทประหลาดเหลือ
เหมือนโศกพีที่ระกำก็เข้าใจ เพราะรักเร็วแรมสวาทมาคดลาคลาย
(หน้า 154)

และ ใ้อคิมาสารพัดจะตักขาด ตักสวาทศรัยรักมียักไหว (หน้า 154)

3.2 น้ำใจมนุษย์

สิ่งที่ยิ่งใหญ่ได้ยากคือน้ำใจมนุษย์ อีกทั้งบางครั้งการพุดจาก็หวาน
แต่อาจจะเจ็ดยาพิษอยู่ด้วย ท่านเตือนให้ระวังโดยกล่าวถึงตอนที่ถึงบ้านมอญ ว่า

ถึงเกรียกันบ้านมอญแต่ก่อนเก่า ผู้หญิงเกดงามวงมภาษษา
เกี่ยวนี้มอญตอนไรจุกเหมือนตุ๊กตา ทั้งซัดหน้าจับเขมาเหมือนชาวไทย
ใ้อสามัญผันแปรไม่แท้เพียง เหมือนอย่างเปียงชายหญิงทั้งวิสัย
นี่หรือจิตคิดหมายมีหลายใจ ที่จิตใครจะเป็นหนึ่งอย่าพึงคิด

ถึงบางพุดพุดก็เป็นศรีสั๊กก็ มีคนรักรสถ้อยอร่อยจิต
แมนพุดชั่วตัวตายทำลายมิตร จะชอบผิดในมนุษย์เพราะพุดจา
(หน้า 154 - 155)

และ ถึงบางเคื่อโอมะเคื่อเหลือประหลาด บังเกิดชาติแมลงหัวมีในไส้
เหมือนคนพาดหวานนอกยอมขมใน คู่ไม่ยเหมือนมะเคื่อเหลือระอา
(หน้า 155)

3.3 การเลือกเพื่อน

ตอนอธิบายฐานที่เจ็ดยาพิษเขาทองว่า "อีกสองสิ่งหญิงร้ายแฉะชายชั่ว
อย่ามัวเมาหมายรักสมัครสมาน (หน้า 160)

สังข์ทอง

เรื่องสังข์ทองได้เค้าเรื่องมาจากเรื่องสุวรรณสังข์ชาดกในปัญญาสาชก ซึ่ง เป็นชาดกนอกนิบาต แก่นเรื่องของสังข์ทองนั้น ลัลลนา ศิริเจริญ (2517 : 45 - 90) ศึกษาไว้ว่า ธรรมเนียมในการแต่งเป็นเรื่องราวมัจจุภัยของพระยุพราชหรือกษัตริย์ ซึ่งถือเป็นลักษณะสากล แสดงว่าเรานำมาจากอินเดียแท้ ๆ เพราะในเรื่องมีหลายอย่างที่น่ามาจากอินเดีย เช่น การตัดหู ตัดจมูก ซึ่งเป็นการกระทำของชาวฮินดู ฝ่ายเราชาวพุทธจะ เห็นว่าเป็นการทารุณ เรื่องสังข์ทองมีลักษณะยึดความนิยมในแก่น ธรรมะย่อมชนะอธรรม ความมหัศจรรย์ทั้งหลายที่ปรากฏในเรื่อง เป็นเพียงองค์ประกอบที่ทำให้เกิดความเร่ารมย์ เท่านั้น

ในเรื่องสัญลักษณ์ในเรื่องสังข์ทอง เบญจวรรณ นักระเนตร (2518 : 7-8) ได้กล่าวถึงสัญลักษณ์ดังนี้คือ

1. รูปหอยสังข์ เป็นสัญลักษณ์ของคนที่มีบุคลิกภาพอันผิดแปลกแตกต่างจากผู้อื่น รูปเก็กนอยของพระสังข์ในวัยเด็ก เป็นสัญลักษณ์ของความงามภายใน อันได้แก่ความมีน้ำใจ อ่อนงาม
2. รูปเงาะ และรูปทองของพระสังข์ในวัยหนุ่ม รูปเงาะเป็นสัญลักษณ์ของคนที่มีชีวิตชีวา ไร้บุคลิกภาพ ไม่มีสกุล ยากจน มีฐานะต่ำต้อย ส่วนรูปทองนั้นเป็นสัญลักษณ์ของคุณสมบัติ อันได้แก่ความรู้ความสามารถในการหาปลา หาเนื้อ ตีกลี หักถกรรรม การขับเสภาและการเร่ร่อน สติปัญญา ความคิด ปฏิภาณ ไหวพริบ ความเป็นผู้นำ ความเค็ดชาครอบคอบ ช่างสังเกต รู้จิตวิทยา มีวาทศิลป์ และความงามของจิตใจ ได้แก่ ความเมตตา กรุณา ปราณี่ อ่อนโยน รู้จักอภัย ไม่ผูกพยาบาท มีความกตัญญูรู้คุณ เปี่ยมทะพยายาม ออกคนกล้าหาญ อ่อนน้อมต่อมตม ไม่เห่อเหิมดิมตัว มีอารมณ์ขัน และมีความรักมั่นคง
3. รูปยักษ์นี้ และรูปยักษ์ผู้หญิงของนางพันธุรัต รูปยักษ์นี้ เป็นสัญลักษณ์แทนจิตใจอันสลับซับซ้อนของมนุษย์ และมีการต่อสู้ระหว่างอิดกับมโนธรรม ส่วนรูปผู้หญิงนั้นเป็นสัญลักษณ์แทนจิตใจอันประเสริฐของมนุษย์ที่มั่นคงในมโนธรรม
4. พระอินทร์ในตอนท้ายทวยทวิมตตามพระสังข์เป็นสัญลักษณ์ของมโนธรรมในจิตใจ
5. บ่อทอง เป็นสัญลักษณ์ของการศึกษา

กติพจน์ที่ได้จากเรื่องสังข์ทอง

1. คติทางด้านการปกครอง

กล่าวถึงการปกครองภายในครอบครัว มีหน้าที่ของบุตร และหน้าที่ของภรรยาที่ดี

ก. หน้าที่ของบุตร

พระสังข์แม้ยังเล็กอยู่ แต่พอเห็นมารดาได้รับความลำบากก็ออกจากหอยสังข์ มาช่วยทำงานเก็บข้าวที่หกตกดิน

กอบเก็บข้าวหกที่ตกดิน	ฉันทินลอบลักขยับหน
เหลียวดูผู้คนชนนี้	จะหนีเข้าสังข์กำบังตน
หุงข้าวเผาปลาไว้ทำแม่	ดูแลจัดแจงทุกแห่งหน
ช่วยขับไล่ป่าประสาจน	सारวณเล่นพลางไม่ห่างดู (หน้า 21)

อีกตอนหนึ่ง เป็นตอนที่พระสังข์ส่งสารมารดาที่ทำงานตั้งแต่เช้าจรดเย็น จึงออกมาขับไล่ไก่แปลงที่มากินข้าวว่า

จะใคร่ออกช่วยพระแม่เจ้า	ลงสารผ่านเกล้า เป็นหนักหนา
เหนื่อยยากลำบากกายา	กลับมากินค่ำแล้วรำไร
ไม่ว่าคุณนอบ เป็นหอยปู	กุมชูชนชิตชิตไม่ย
พระคุณเล่าลภพไทร	จะออกให้เห็นตัวก็กลัวการ
ไก่ป่าพาฝูงมากินเข้า	ของพระแม่เจ้าอยู่ฉาวฉาน
คุ้ยเขี่ยเรียรายทั้งดินคาง	พระมารดามาเห็นจะรำไร
เปี่ยมลอคศอกดูทั้งชายชวา	จะเห็นใครไปมากก็หาไม่
ออกจากสังข์ปล้นทันใด	ฉวยจับไม้ได้ไล่ตี (หน้า 20 - 21)

ข. หน้าที่ของภรรยา

ไม่ว่าจะเป็นธรรมเนียมของชาติใด ภรรยาต้องมีหน้าที่ปรนนิบัติสามี ในเรื่องสังข์ทองก็เช่นเดียวกัน นางรจนาแม้จะไม่เคยทำงานอะไรก็คอยปรนนิบัติสามีตามคำสั่งสอนของมารดา ตอนที่ไม่ว่างกระท่อมปลายนา ว่า

เจ้าสายใจไกลตาของแม่แล้ว จะฝากตัวผัวแก้วนะโคมศรี
 ทั้งพระชนกชนนี อย่าให้มีเคืองชัคอ้อชยา
 แม่นิ้วพิโรธอย่าโกรธตอบ จงเคารพขนบอบเสียดีกว่า
 ปกป้องครองตัวของลูกยา ไกลตาแม่แล้วแก้วกลอยใจ (หน้า 246)

นางรจนานิมิตีเจ้าเงาะ ค่ายการปฏิบัติหน้าที่ของภรรยาที่ดี คือบ้คกวาคที่นอน จัดหา
 อาหารการกิน ความว่า

จึงบุบักพุกหมอนที่นอนใน ชวนให้ทรงธรรมบรรม
 แล้วนั่งนวดพื่นคั้นบาทา คลี่ผ้าของตัวให้ตัวห่ม
 ประนินิมิตีพัคว์โอบกลม นางเขาวนิยมสมปอง (หน้า 130)

ลักษณะของภรรยาควรจะรักสามี ยอมทนทุกข์ทรมานร่วมกัน แม้ตัวต้องตายก็ยังยอมตาย
 ตาม ถึงตอนที่นางรจนาคามพระสังข์กลับไปเมืองของท้าวเวทิมล

..... เมื่อนี้มิได้ไกลองค์
 แม้เสด็จไปไหนจะไปค้าย กว่าชีวิตจะม้วยผุยผง (หน้า 245)

2. คติที่เป็นธรรมะ

2.1 กรรม

ไม่มีใครในโลกที่ไม่มีทุกข์ นางจันทวี แม้จะเป็นถึงมเหสีก็ต้องทน
 ทุกข์ทรมาน ทั้งนี้ก็เนื่องด้วยผลกรรมเก่าหนหลังส่งผลให้พลัดจากที่อยู่ ถึงตอนที่นาง
 จันทวีจะคลอดพระสังข์ว่า

เมื่อนั้น มเหสีป่วนปั่นพระครรภ์เจ้า
 มิได้วางวางบางเบา เจ็บราวกับเขาถูกคร่า
 เป็นกรรมตามทันมเหสี จะจากที่สมบัติวัดธา
 ยามปลอกลักกลอกพระลูกยา กุมารากำบังเป็นสังข์ทอง (หน้า 8)

ท้าวสวิมคกันแสงเมื่อโหรบอกว้ให้ขับนางจันทวีออกจากวัง พระองค์กล่าวว่า
 "ไอ้กรรมเราทำไว้ปางใด จะไกลกันไปแล้ว ๗ แก้วตา" (หน้า 11)

เมื่อนางจินทาท่อว่านางจินเทวีจนสลับไป เมื่อนางจินเทวีฟื้นขึ้นขึ้นมาก็รู้ว่า

เคราะห์กรรมทำมาจะโทษใคร
 จำจะไปให้สิ้นเคราะห์ไทย เกตุออกไปเคราะห์นั้นจะมันเทา
 ไม่ม้วยกับชีพสูญหาย มิให้ล้มตายอะไรเล่า (หน้า 12 - 13)

ท้าวศวิมลคิดว่าปลดนางจินเทวีก่อนจะออกจากวัง เพื่อให้นางเข้าใจถึงการกระทำของ
 พระองค์ ใจความว่า

กรันจะมีให้เจ้าไปแล้ว รอนเราควยคำจันทาวา
 บ่ายเปื้อนเขื่อนออกกวาจา เจ้าแก้วตาของพี่ผู้มีกรรม
 เจ้าเคยพรากสัตว์ให้พลัดคู่ เวรามาชุกชูปอุปถัมภ์
 แม่นพี่มีกรรมไม่ไปโทษกรรม ไพรฟ้ามันจะทำย่ำยี
 มิใช่พี่ไม่รักน้อง ร่วมห้องอกสันกรรแสงศรี
 ไม่ยับยับสูญบุญมี เคราะห์ที่สิ้นกรรมจะเห็นกัน (หน้า 14)

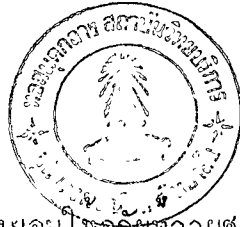
อีกตอนหนึ่งก็คือว่าถึงการส่งผลของกรรมแก่ชาติปางก่อน คือตอนที่ท้าวศวิมลคิดถึง
 พระสังข์เมื่อนางจินทาทพานางจินทิบุตรีไป เข้าเฝ้าความว่า

จุมพลางทางคิดถึงหอยสังข์ กรรมตามแต่หลัง ๗ ลูกเอ๋ย
 เป็นคนจะได้ไว้ชมเขย ลูกเอ๋ยพี่น้องจะครองกัน
 มิให้พ่อแม่ไฉ่ลำบาก พลัดพรากวิโยคโศกศัลย์ (หน้า 26)

ในตอนที่พระสังข์ถูกถ่วงน้ำ นางจินเทวีร้องไห้โหยหา และกล่าวความถึงกรรมว่า

ถ้ากรรมมันตามมาดังผลาญ พลัดบ้านเมืองแล้วยังมีสา
 ยังมีหน้าซ้ำพรากจากลูกยา อนิจามีกรรมต้องจำไกล (หน้า 55)

ตอนพระสังข์หลงกลของเสนาที่ตองการมาจับตัวไป โดยเสนาหลอกว่ามีตุ๊กต้าม้าไก่อมา
 ฝาก พระสังข์หลงเชื่อ เพราะ "ผลกรรมจะจากพระมารดา" (หน้า 39) นางรจนา
 เมื่อจะไปอยู่กระท่อมปลายนา ได้กล่าวถึงกรรมว่า "กรรมของลูกแควจะขอคา พระแม่
 อย่าทุกข์ทนหม่นไหม้" (หน้า 110) เมื่อทกเขยหาเนื้อหาปลาไม่พม ต้องไปขอจากพระสังข์
 ตองคักหูแห้ว จมูกแห้ว ก็โทษว่ากรรมว่า "ทั้งนี้เพราะกรรมของลูก มาซ้ำถูกผีที่กลาง

หน" (หน้า 151) พระสังข์เองยอมให้อภัยท้าวศรีวิมลโดยว่าตนเองลำบากเช่นนี้เป็นเพราะกรรมว่า

ซึ่งพระบิฑูรย์ก่ดงโทษ จะผูกจิตคิดโกรธนั้นหาไม่
เป็นเคราะห์เพราะกรรมได้ทำไว้ จึงจำให้พลัดพรากจากพระองค์
(หน้า 237)

2.2 ความกตัญญูทเวที

พระสังข์เป็นผู้ที่มีความกตัญญูทนางจันทวี ไ้ของอะไรก็นึกถึงนาง
ตั้งตอนที่เสนามาจับท้าวพระสังข์ ชาวบ้านสงสารให้ขนม พระสังข์รับไว้แล้วแต่ไม่ยอมกิน
กล่าวว่า

ขนมทานให้ยังไม่กิน กลับไปบ้านถิ่นของข้าก่อน
จะได้แบ่งบันให้มารดา อ่อนวอนเสนาให้พาไป (หน้า 42)

ในตอนทีพระสังข์ลอมเข้าไปในเขตที่นางพันธุรัตห้ามไว้ ได้ไปพบบ่อเงินบ่อทอง รูปเงาะ
ไม้เท้า และเกือกแก้ว ทำให้คิดถึงพระมารดา แต่ก็ยังสำนึกในบุญคุณของนางยักษ์อยู่
จึงรำพันความว่า "โอ้พระเก็กเกล้าของลูกเอ๋ย จะแทนคุณชนนี้มีอยู่เลย" (หน้า 71)
เหตุนี้จึง เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้คอนเส็จหนีจากปราสาทของนางพันธุรัต จึงเกิดความรู้สึก
สงสาร อยากจะทดแทนบุญคุณของนางพันธุรัต ด้วยความคิดว่าจะกลับมาในภายหลังว่า

ไออนิจมารดาเลี้ยง เคยदनอมกล่อมเกลี้ยงรักใคร่
แสนสนทพิศवासคังดวงใจ มิให้ถูกยาอนาทร
พระคุณล้าลอบจับกินแกน ยังมีทันทดแทนพระคุณก่อน
วันนี้จะพลัดพรากจากจร มารดา คอยอยู่จงดี
แม้ลูกไปไม่ม้วยมรณา จะกลับมากราบบาทบาศรี
ว่าพลางทางทรงโสกี อยู่ทีปราสาทเพียงซาคใจ (หน้า 75)

นางจันทวีเองก็มีความกตัญญู เมื่อท้าวศรีวิมลจะพานางไปนั้น นางขอให้ทอบแทนคุณตายาย
ที่ช่วยเหลือในยามตกยากว่า "แต่ชอบคุณยายตาทั้งสองคน เมื่อยากจนได้มาอาศัย บัดนี้พระ
จะพาคลาไคด จงโปรดให้แทนคุณยายกับตา" (หน้า 201)

2.3 ความอคทน ออกถัน

มีปรากฏหลักฐานข้อนี้อยู่ 2 ตอน คือตอนที่หกเซียมหกล้าวไปหา
เรื่องทะเลาะวิวาทกับนางรจนาวา

เมื่อนั้น

กลัวจะเกิดความใหญ่เห็นไม่พัว
วานอย่าว่านวายเลยอายเขา
ไซหูเสียบ้างข้างเป็นไร

หกเซียมคิดพริ้งอันอัน

ต่างคนห้ามเมียเสียทันใด
อะไรเจ้าไม่อคตเป็นผู้ใหญ่
จะทำให้เคืองจิตพระบิดา (หน้า 191)

แสดงว่าหกเซียมก็อคถันได้เพราะแม้จะถูกคักหูแหวง จมูกวีน ก็ยังไม่อยากให้มีเรื่องราว
ต่อไปอีก ครั้นพระบิดาทำไมจึงเป็นเช่นนั้น เพราะอะไร หกเซียมต้องการจะยุติเรื่องราว
จึงกล่าวได้ว่า

เมื่อนั้น

ดูวิบกระซิบคอบเมียไป
ทำไมกับหูแหวงจมูกวีน
เถียงกันเปล่าเปล่าไม่เข้ายา

หกเซียมเงยหน้ามิใคร่ได้

เชื่อว่าไรก็ซึ้งนึ่งเถิดหนา
ถึงจะควนเฉยสิ้นก็ของข้า
โบราณว่าอคใจได้เป็นพระ (หน้า 192)

2.4 ความเมตตาปราณี และการให้อภัย

เป็นการแสดงความเมตตาใจโอบอ้อมอารี เชื่อเพื่อเชื่อแต่ กันเป็นสิ่งที่
ฝังอยู่ในจิตใจคนไทยมาเป็นเวลาช้านาน ถึงตอนที่นางจันทวีเหี่ยวซัดเซพเนจรจนมาพบ
กายาย ได้เล่าเรื่องราวให้ฟัง และขออาศัยอยู่กวย กายายก็อนุญาตให้อยู่

นางเล่าแต่คนจนปดาย
จิตเยาเรือนให้มิได้ซ้ำ

กายายพาไปยังเคหา
ด้วยความเมตตาปราณี (หน้า 19)

ในตอนที่ทำวยศวมลตามหาพระสังข์พบ โฉกลาวขอโทษสิ่งที่ทำผิดไป พระสังข์ก็ยกโทษให้
ด้วยเหตุผลว่า "คุณของทรงศักดิ์ก็เป็นหนักหนา จะขอสอนรองบงาหา ไปกว่าจะสิ้นชีวิต"
(หน้า 239) เป็นการให้อภัยต่อผู้บังเกิดเกล้า แสดงถึงความเป็นคนไม่ถือโทษโกรธาใคร
มีความเมตตาพร้อมที่จะให้อภัยได้เสมอ ดังความว่า "ลูกมิได้ผูกผิดกับบิดา ซึ่งอุสาห์
มาตามลูกรัก" (หน้า 239)

2.5 ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน

อนิจจังความไม่เที่ยงในเรื่อง กล่าวถึงความแก่เฒ่า ปรากฏในตอนที่สามดราม่าพันถึงมเหสี ในการจัดหาฤกษ์ให้ธิดาทิ้ง 7 โดยมานึกคำนึงถึงตัวเอง ว่า

.....	แต่เราครองราชฐานมานานชา
ทุกวันนี้ดูพี่กับเจ้า	ไม่เที่ยงแท้แก่เฒ่าลงหนักหนา
เจ็บปวดคุณไปไข้ชรา	ถอยกำลังวังชาลงทุกปี
ยิ่งคิดคิดไปให้ใจสิ้น	จะตายวันตายพรุ่งมิรู้ที่ (หน้า 86)

อีกตอนคือตอนที่สามดราม่าร้องให้หกเชยออกก็คิดดี เพราะพระอินทร์แปลงกายมาทำตัวว่า

เคียวนี้เห็นบิดาชรารดง	จึงทะนงอวดกล้ามาข่มเหง
ซัดใจจะใคร่ออกก็เอง	แต่กริ่งเกรงตาหมู่มิสู้ไว (หน้า 164)

2.6 ความรู้ผิดชอบชั่วดี

จากเรื่องตอนที่สามวิมลตามหานางจันทวีจนพบ เมื่อพบก็เรียกให้กลับบ้านกับเมือง ทรงรับสารภาพผิดด้วยคำว่า

เคียวนี้รู้ลึกกว่าชั่วช้า	พี่จะมาดุกะโทษที่ทำผิด
สืบไปจนตายวายชีวิต	มิให้คิดหลงใหลใจเบา
เป็นภัยเพราะห้กรรมทำไว้	จึงทำให้วิโยคโศกเศร้า
จงปรานีที่กันเสียเถิดเรา	จะซึ่งโกรธาโยเด่าไม่เข้าการ (หน้า 217)

2.7 ความซื่อสัตย์

ด้านความซื่อสัตย์ของภรรยาที่มีต่อสามี ดังตอนที่นางจันทวีพัน เมื่อทราบข่าวว่าสามดราม่าให้ออกไปหาปลาว่า

ผิวเมียสองคนจนจะตาย	จะหาปลาไปถวายที่ไหนกัน
ถ้าพระรูปทองน้องบร โลย	เมียจะตามเข้าไปมิได้พรัน
จะให้เขาพิฆาฎฟาดพัน	สู้ตายตามกันไม่คิดกจัว
ไม่ขออยู่หน้าคนทั้งหลาย	มิให้ชายอื่นต้องเป็นสองผิว (หน้า 126)

การรักษาคำพูดของท้าวสามล เมื่อรับคำทำของพระอินทร์จะหาคนมาสู่ในการตีคดีใหม่ว่า "เราได้ให้ทานมากคาคณล เป็นคนมิให้เสียวาจา" (หน้า 172) เรื่องนี้มีอีกตอนหนึ่ง คือนางจันทาขัดขวางท้าวศวิมลีในการออกตามหานางจันทาเหวี่ยงว่าไม่รักษาคำพูดความว่า

เป็นกระษัตริย์กรัสแล้วไม่แม่นยำ	กذبถ้อยคั้นคำทำชายหน้า
เหมือนไม้หลักปักเลนเอนไปมา	ยิ่งกว่าลูกลูกเด็กอมมือ
น้ำลายคายถ่มลงถึงดิน	จะกذبคั้นกลืนกินไม่เกลียดฤา
ไฟรฟ้าพลเมืองจะเลื่องลือ	ออกชื่อท้าวเธอเออน่าชัง (หน้า 209)

3. คติที่เป็นหลักในการครองคนในชีวิตประจำวัน

3.1 ความรัก

ความรักของนางจันทาเหวี่ยงที่มีต่อพระสังข์ที่เกิดมา "กำเนิดนิคพันคน ทั้งหลาย" แม่ตัวเองต้องลำบากก็ทน วันหนึ่งนางจันทาเหวี่ยงจะออกไปหาอาหารไค้กล้าวสอน พระสังข์ว่า "ปั้นวัวปั้นควายเค่นแต่ในร่ม ถูกต้องแคคลมจะเป็นไซ้" (หน้า 39) เมื่อกลับมาไม่เห็นลูกก็ร้องไห้ ครั้นรู้ว่าพระสังข์ถูกจับตัวไป นางถึงกับจะฆ่าตัวตายตั้งความว่า

ไค้ยีน	ล้มดวงกลางคืนไม่เงยหน้า
สองกรคอนทรวงเข้าโศกา	กัลยากลิ่งเกลือกเสือกองคค์
แน้ไปไม่ไค้สมประคี่	เกสีติดคองละอองผง
คายายนวกฟีนกั้นคง	โถมยงจับมีคจะกรี้คคอง
.....
แม่ไม่ขออยู่จะสู่มวย	จะคายตามไปค้วยพระลูกช่า
	(หน้า 47 - 48)

3.2 น้ำใจมนุษย์

มีข้อเตือนใจอยู่ตอนหนึ่งคือ ตอนที่เสนามาหลอกพระสังข์ สอนให้ระวังคนแปลกหน้า เพราะว่าเขามุ่งร้ายหวังจะฆ่า ดังที่พระสังข์หลงเชื่อจึงถูกจับถ่วงน้ำ ความที่มึงบอกคือ "ไค้ฟัง พระสังข์หลงกลคนช่า คีใจไว้นือเชื่อคำ" (หน้า 39)

ไกรทอง

เรื่องไกรทองนี้เป็นนิทานพื้นเมืองที่เล่าสืบต่อกันมา จนเป็นที่รู้จักแพร่หลายในสมัยกรุงศรีอยุธยา เนื้อเรื่องสนุก และยกย่องบุคคลที่มีความเก่งกล้าสามารถปราบพระเข็ร้ายได้ คำพูดและสถานที่ซึ่งกล่าวถึงในเรื่องก็ยังมีอยู่ที่เมืองพิจิตร เช่น บานนายไกรหมู่บ้านเคียรพระเข็ นิทานเรื่องไกรทองพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 ไม่ได้กล่าวถึงตอนต้นเรื่องที่ไกรทองไปปราบซาวัน ทรงเริ่มตอนที่ไกรทองไค้นางวิมาลาเมียของซาวัน โดยแบ่งออกเป็น 2 ตอน คือ ตอนที่ 1 นางวิมาลาตามไกรทองออกจากถ้ำ และตอนที่ 2 ไกรทองตามนางวิมาลากลับไปที่ถ้ำ

คติพจน์ที่ได้จากเรื่องไกรทอง

1. คติทางด้านการปกครอง

ในเรื่องกล่าวถึงการปกครองภายในครอบครัวในส่วนหน้าที่ของภรรยาที่เป็นช่างเข้าหัดง เชื้อพังสามี่ ในตอนวิมาลาขอมคามไกรทองมายังแผ่นดินทั้ง ๆ ที่ไม่เต็มใจอยากมา ด้วยคำว่า "พอไปไหนจะไปค้าย ถึงชีวิตจะม้วยก็ไม่ว่า" (หน้า 101) ไกรทองบอกพร่องในหน้าที่ของสามี่ที่ดี เพราะหลงนางวิมาลาคนเดียว ไม่ได้สนใจในนางตะเภากแก้ว ตะเภาทอง ไปอยู่ที่ถ้ำทอง พอกลับมาก็ขอให้เมียทั้ง 2 ยอมรับนางวิมาลา โดยอ้างว่า

บูรณท่านว่าไว้กระไรน้อง ชายมีเมียสองนั้นก้องห้าม

มักเกิดกลืนลูกกลาม จึงทำให้เป็นสามตามตำรา (หน้า 106)

เมื่อเป็นดังนี้ตะเภากแก้วตะเภาทองรุมตีนางวิมาลา จนกลายเป็นเรื่องราวใหญ่โต

2. คติที่เป็นหลักธรรมะ

กรรม

แม้ว่าบทพระราชนิพนธ์เรื่องนี้จะสั้นก็ตาม แต่ก็มีหลักธรรมเรื่องกรรมแฝงอยู่เหมือนกับเรื่องอื่น ๆ คั้งตอนวิมาลาตัดพ้ออย่างน้อยใจที่ไกรทองจะหนีไปอยู่เมืองมนุษย์ด้วยความว่า

ถึงน้องจะรักใคร่ใจจะขาด ไหนจะอาจเอออวยไปด้วยได้
 จะเอาที่ว้าชวนแล้วมิไป แจ้งใจอยู่แก้วอย่าเจรจา
 ว่าพลางนางร่ำร้องไห้ น้ำตาไหลโสมซาบอาบหน้า
 โอ้แก่นไปนะอกอา จะบายหน้าไปพึ่งผู้ใด
 ทั้งนี้เป็นคนเพราะผลกรรม ชักนำทำชั่วมีฉวีใหม่ (หน้า 98)

ไม่ว่าอย่างไรก็โทษกรรมก่อนที่ทำให้มีความทุกข์ ที่ทำให้คนทำผิด ตอนที่วิมาลาถูกคุมขัง
 จากพวกสาวใช้ของนางตะเภากว่าตะเภาทอง นางวิมาลาถือว่าเพราะกรรมอีกคือ

โอ้เจ้าประคุณของเมียเอ๋ย กรรมสิ่งใดเลยมาชักให้
 เจ้าพาเมียมาไม่ทันไร จะจำไกลจากพราภกัน

 จะขอลดงไปอยู่ในถ้ำ ตามบุญตามกรรมที่ทำชั่ว (หน้า 114)

3. คติที่เป็นหลักในการครองคนในชีวิตประจำวัน

3.1 ความรัก

ไกรทองมีความรักความจริงใจต่อนางวิมาลา ถึงกับตามลงไปอยู่ด้วย
 ในถ้ำทอง จะขึ้นมาบนแผ่นดินก็พานางมาด้วย ความรักของไกรทองนั้น รักมากถึงกับตาม
 นางกลับไปที่ถ้ำทองอีก ความรักนั้น "พี่รักนางพางเพียงจะก่ดินไว้ หมายถึงจะไม่จาก
 กันตั้งวันตาย" (หน้า 92) และได้แสดงพิริยรักของความรักไว้ว่า ความรักทำให้นาง
 วิมาลาต้องอดอดสู่มิ คังความว่า

เมื่อนั้น วิมาลานารีศรีใส
 ความรักอดอดสู่มิ คังใจ ก้าวเจ้าไกรทองจะหมองมัว (หน้า 100)

3.2 น้ำใจมนุษย

คติทางกานนี้มีกล่าวไว้หลายตอน ตั้งแต่ตอนที่ไกรทองก่ด้าวกับวิมาลา
 ถึงใจสตรีว่ายากจะหยั่งรู้ คังความว่า

อันน้ำใจสตรีนี้ไซ้	ยากที่จะหยั่งไค้คังจินดา
พระมหาสมุทรสุคติซึ่ง	ถ้าจะหยั่งให้ถึงก็ง่ายกว่า
หญิงสามร้อยยกมารยา	สุคติที่จะศึกษาให้แจ้งใจ (หน้า 95)

ในตอนทีไกรทองตามไปง้อวิมาลาที่ตำทอง หลังจากถูกนางตะเภาแก้ว ตะเภาทองตบตี
จึงหนีไปตามลำพัง และกล่าวถึงน้ำใจมนุษย์ว่า

ที่ขึ้นชื่อว่ามนุษย์	จนสิ้นสุคติเหล่ากอไม่ขอเห็น
อย่าปลิ้นปลอกหลอกลวงด้วยน้ำเย็น	ไค้รู้เช่นเห็นหมกที่คคตรง
(หน้า 127)	

นางวิมาลาจระเข้สาว รู้สึกแค้นใจทีไกรทองหาวนางเป็นหญิงแพศยา ไว้ใจไม่ได้ขอความ
นั้นว่ามีว่า

ซึ่งว่าสามร้อยยกสตรี	มากมีเสียเปล่าไม่เอาไค้
ไม่เหมือนมนุษย์สุคติใจ	ว่าไว้สามสิบสองกล
ทำโกหกพกลมล่อลวง	หึงหวงคำว่าเหมือนบ่าบน
(หน้า 95 - 96)	

3.3 คติเตือนใจ

ปรากฏในตอนทีไกรทองทะเลาะกับนางวิมาลาเสียงคังอ้ออึง จน
นางเงือกฉายวรรณออกมาดู และพูดเกี่ยวข้องกับภานิตไทยว่า "สาวใ้ให้กาทิน"
คังความว่า

เยียมเยียมมองมองแล้วร้องว่า	อะไ่นี้มันบ้านาหนวกหู
หึงหมอมเมียบหมอมผิวคันตัวกู	ไม่อคตผู้ดีบางเลย
จะสาวใ้ให้กาแย้งแรงหึง	อ้ออึงมันไม่คินะพีเอย
ไซ้จะแกคังแสร้งซ้ำปราเปรียบเปรย	พี้ก็เข็นคนเคยคนเข้าใจ
จะมาขึ้นพื้นผอยทาตะเข็บ	หยิกเล็บจะเจ็บเนื้อหรือหาไม่
เมื่อกินอยู่ในที่ดับแล้วเป็นไร	จะมาไซ้กลางแจ้งให้แพร่งพราย
(หน้า 133)	

ควาวี

วรรณกรรมเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงได้เค้าเรื่องเค้าความคิดมาจากเรื่อง "เสื่อโคคำฉันท" ทรงพระราชนิพนธ์บทละครนอกเรื่องนี้ด้วยคำประพันธ์ที่เป็นชนิดกลอนบทละคร มีเพลงละคร และเพลงหน้าพาทย์กำกับอยู่ทุกบท เนื้อเรื่องแบ่งออกเป็น 4 ตอน คือ ตอนท้าวสันนุราช (ในเสื่อโคคำฉันทชื่อ ท้าวยศภูมิ) หานางดมหอม ตอนท้าวสันนุราชชบถั่ว ตอนนางคันทมาลีขึ้นเฝ้า และตอนพระควาวีรบกับไวยทัต คติพจน์ที่ได้จากเรื่องควาวี

1. คติทางกานการปกครอง ไม่ได้กล่าวถึง
2. คติที่เป็นธรรมะ

2.1 กรรม

ตอนที่พระควาวีสลบไปเพราะขยายเช่าเอาพระขรรค์ไปเผา เป็นผลให้นางจันทสุคาเศร้าโศกเสียใจมากเกิดความทุกข์ใจเพราะเข้าใจว่าพระควาวีสิ้นชีวิตแล้ว

<p>เมื่อนั้น กอดศพนัสคาโสกาฉือ</p>	<p>จันทสุคาเห็นตัวคักษัย ทรามวัยครวญคร่ำรำพัน (ตอนที่ 1 หน้า 200)</p>
--	---

เพราะกรรมทำให้นางจันทสุคาหลงกลขยายเช่า เท่ากับสอนให้รู้จักปลงตกในชีวิตที่ทุกสิ่งเป็นไปเพราะกรรมบันดาลให้เป็นไป เช่น พระควาวียอมบอกความลับให้นางจันทสุคา รู้ นางจันทสุคาก็นำความไปบอกขยายเช่าที่ศปประสาท ขยายเช่าจึงออกอุบายให้ไปทำพิธีมูรธาภิเษกที่ฝั่งน้ำ พระควาวีหลงเชื่อก็ทำตาม เมื่อจะลงไปในน้ำขยายเช่าก็ว่าพระขรรค์ถูกน้ำจะเป็นสนิม ขอให้เอาฝากไว้ที่นาง พระควาวีก็มอบพระขรรค์ให้

<p>เมื่อนั้น ไม่ทันรู้เล่ห์กลคนมูรธาณ ชักพระแสงทรงยี่ นให้ขยายเช่า แล้วชวนโถมเจลาลงสรง ชำระสระสนานสำราญองค์</p>	<p>พระควาวีฟังคำที่ว่าชาน เพราะกรรมนั้นบันดาลให้วงง เวียนวงแหวกว่ายวารี (ตอนที่ 1 หน้า 198)</p>
---	---

คราวใดที่มีความซึ้งระกำใจ ก็มีความเชื่อว่าทุกอย่างเป็นเพราะกรรมของตัวเอง ถึงตอนนางคันธมาลีถูกท้าวสันนุราชตัวปลอมผลักดันนางล้มคว่ำ นางจึงว่าเพราะเวรกรรมของตัวเองที่ทำได้ จะไปโทษใครได้ ความว่า

อกเอ๋ยอับอายสู่ตายเสีย	ไม่อยู่ให้ผิวเมียเขาข่มเหง
โหนโหนไม่เป็นโคงเป็นคง	เพราะกรรมของตัวเองจะโทษใคร

(ตอนที่ 3 หน้า 255)

2.2 ความกตัญญูทเวท

จากเรื่องมีกล่าวถึงตอนพระคาวีแสดงความกตัญญูต่อพระพลวิชัยที่มาช่วยชีวิตของตนไว้ทัน ถึงความว่า

เมื่อนั้น	พระคาวีสีมเนตรเห็นเชษฐา
ชื่นชมกมกรามกับบาทา	แล้วมีวาจาว่าไป
คุณของพระองค์ทรงธรรม	พื้นที่จะพรรณนาได้

(ตอนที่ 2 หน้า 224)

2.3 ความรู้ผิดชอบชั่วดี

นางจันท์สุกาเสียใจมากที่ทำให้พระคาวีถูกข้ายเขาทัดประสาท จึงกล่าวโทษตัวเอง และคิดจะฆ่าตัวตายตามสามี ถึงความว่า

โอ้วว่าพระองค์ทรงเดช	เหตุเกิดทั้งนี้เพราะเมียชวีญ
เชื้ออี่เข้าแพศยาอาชกรรม	จนมันลอบทำให้จำตาย
ครั้งนี้มีชู้ก็เหมือนชู้	คิดแค้นใจตัวไม่รู้หาย
อกสู้อยู่โยให้ได้อาย	จะสู่ตายตามองค์พระทรงธรรม

(ตอนที่ 1 หน้า 200)

ตอนที่นางจันท์สุกายอมรับความผิดต่อพระคาวีเมื่อรู้ว่าพระคาวีคือท้าวสันนุราชตัวปลอม

โอ้พระทูลกระหม่อมของเมียเอ๋ย	เมียนี่ผิดแล้วเป็นหนักหนา
ไม่รู้กล่อเข้าเจ้ามารยา	วอนว่าไต่ถามเอาความลับ

(ตอนที่ 2 หน้า 242)

ตอนนางคันธมาลีขึ้นเข้ามาต่อว่าฤๅษี (พระหลวิชัยแปลง) ที่ชุบหัวท้าวสันนุราชเป็นหนุ่มแล้วลืม
ตน ว่าการทำบาปนี้จะต้องตกนรกว่า "บาปบุญคุณโทษก็ไม่รู้ มึงจะลงนรก
หกคะเมน ตกต่ำใต้ถนทเวทิต" (ตอนที่ 3 หน้า 251)

2.4 โลกีย์สุข

เรื่องนี้กล่าวถึงลักษณะ "วิวแก่อยากกินเหาะอ่อน" ท้าวสันนุราชเป็น
คนแก่ที่อยากมีเมียสาว เช่นนางจันท์สุคา ผู้มีนมหอม จนถึงกับกอดขอมดมประตบทรวงไว้
แล้วรำพันว่า

โอ้อ่านวลน้องเจ้าของนม	ถ้าได้ชมจะถนอมเป็นจอมขวัญ
เกศาหอมฟุ้งกึ่งปรงจันทน์	จะทรงโฉมโฉมพรรณฉวี
.....
ถึงจะเป็นกะไรก็ไม่ว่า	แต่ให้ได้เห็นหน้าเจ้าของนม
คิดละห้อยละเหี่ยเสียดอารมณ์	ร้องไห้ร้องห่มไม่สมประดี

(ตอนที่ 1 หน้า 188)

เพราะความกำหนัดในความรักในคันทหา ท้าวสันนุราชเมื่อเกี่ยวนางจันท์สุคาไม่สำเร็จ
จึงคิดจะชุบตัวใหม่ ให้เป็นหนุ่มน้อย เพื่อจะได้ชมเชยนางคันท์สุคาที่ปรารถนาไว้ ดังความว่า
"จะให้ชุบรูปภูแก่ชรา เป็นหนุ่มน้อยโสภะพึงแรกรุ่ง" แสดงถึงความต้องการของมนุษย์
ไม่อาจจะหยุดยั้งได้โดยเฉาะในเรื่องของความกำหนัด ความใคร่ อีกตอนหนึ่งที่ได้
แสดงถึงความปรารถนาในค่านโลกีย์สุขของมนุษย์มีไม่สิ้นสุด ว่า

ถึงว่าเฒ่าแก่ก็แก่กาย	เช่นนั้นมันจะหาไปเมื่อไร
ความกำหนัดศรักับบุษ	ไม่รู้สิ้นสุดลงที่ตรงไหน

(ตอนที่ 4 หน้า 247)

3. คติในการครองตนในชีวิตประจำวัน

3.1 ความรัก

อุปมาแห่งรักทำให้เกิดความไว้วางใจกันและกัน ดังที่พระศาวยียม
บอกความลับเกี่ยวกับพระขรรค์ให้นางจันท์สุคา รู้ก็เพราะเหตุแห่งรัก ดังความว่า

3.3 คติเตือนใจ

กล่าวสอนภาสิตว่า "อย่าตั้งหลังหัก"

คำบุราณท่านว่าไว้เป็นครู	ธรรมคาตึ่งให้หลังหัก
จะวางใจไม่ไค้ณะน้องรัก	มันมักมาคหมายทำร้ายเรา
จะมีให้ เป็นสุขเฝ้าหยุกหยิก	จุกจิกเจ็บช้ำน้ำใจเจ้า
ขึ้นชื่อว่าศัตรูอย่าดูเบา	นึ่งเสียดกระนี้เล่าจะเกิดความ
จงไปฝันผอนให้อ่อนลง	หนามยอกยอมบ่งออกค้วยหนาม
อย่าให้เกิดกสิญคลูกสาม	จะได้ความผาสูกสืบไป

(ตอนที่ 3 หน้า 257)

หลังจากที่ได้วิเคราะห์คติพจน์จากวรรณคดีไทยสมัยรัชกาลที่ 2 เป็นความเรียงแล้ว เพื่อให้เห็นคติพจน์จากวรรณคดีไทยอย่างชัดเจน ผู้วิจัยจัดทำตารางแสดงจำนวนตอนของคติพจน์ที่ปรากฏในวรรณคดีแต่ละเรื่อง

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 1 คติพจน์จากวรรณคดีไทยสมัยรัชกาลที่ 2

คติพจน์	อุเทน	รามเกียรติ์	ขุนช้างขุนแผน	พระอภัยมณี	สุภาพบุรุษ	นราศัพรบชาติ	นราศักรบเซนา	สังข์ทอง	ไกรทอง	คาวี
1. คติทางด้านการปกครอง										
1.1 การปกครองภายในครอบครัว										
ก. หน้าที่ของบุตร	-	1	-	2	-	-	-	2	-	-
ข. หน้าที่ของภรรยา	6	7	4	4	5	-	-	3	3	-
1.2 การเมือง	5	5	1	6	-	-	-	-	-	-
2. คติที่เป็นธรรมะ										
2.1 กรรม	7	5	6	6	1	3	6	10	2	3
2.2 ความกตัญญูกตเวที	9	3	2	3	1	-	1	6	-	1
2.3 ความอดทน ออกคณ	-	-	1	-	2	-	-	2	1	-
2.4 ความเมตตาปรานีและการให้อภัย	2	-	-	-	-	-	-	2	-	-
2.5 ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน	4	2	5	3	-	1	2	2	-	-
2.6 ความรู้ผิดชอบชั่วดี	-	4	-	1	-	-	1	1	-	-
2.7 ความซื่อสัตย์	4	6	3	2	1	1	-	3	-	-
2.8 โด่เกียสุข	2	-	2	3	-	-	-	-	-	3
3. คติที่เป็นหลักในการครองตนในชีวิตประจำวัน										
3.1 การศึกษาหาความรู้	-	3	2	2	2	-	-	-	-	-
3.2 ความรัก	10	8	4	7	1	2	3	2	2	1
3.3 น้ำใจมนุษย์	3	2	3	3	4	2	3	1	3	3

คติพจน์	อิเหนา	รามเกียรติ์	ขุนช้างขุนแผน	พระอภัยมณี	สุภาพบุรุษลือนาม	นิราศพระบาท	นิราศภูเขาทอง	สังข์ทอง	ไกรทอง	คาวี
3.4 การนินทา	4	-	-	1	1	-	-	-	-	-
3.5 การวางตน	3	2	6	2	4	-	-	-	-	-
3.6 การเดินทาง	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-
3.7 การเลือกเพื่อน	-	-	-	-	3	1	1	-	-	-
3.8 คติเตือนใจ	3	-	5	4	-	-	-	-	1	1

จากตารางที่ 1 แสดงว่า

1. เรื่องอิเหนากล่าวถึงเรื่อง "กรรม" มากที่สุด
2. เรื่องรามเกียรติ์กล่าวถึงเรื่อง "ความรัก" มากที่สุด
3. เรื่องเสภาขุนช้างขุนแผนกล่าวถึงเรื่อง "กรรม" และ "การวางตน" มากที่สุด
4. เรื่องพระอภัยมณีกล่าวถึงเรื่อง "ความรัก" มากที่สุด
5. เรื่องสุภาพบุรุษลือนามกล่าวถึงเรื่อง "หน้าที่ของภรรยา" มากที่สุด
6. เรื่องนิราศพระบาทกล่าวถึงเรื่อง "กรรม" มากที่สุด
7. เรื่องนิราศภูเขาทองกล่าวถึงเรื่อง "กรรม" มากที่สุด
8. เรื่องสังข์ทองกล่าวถึงเรื่อง "กรรม" มากที่สุด
9. เรื่องไกรทองกล่าวถึงเรื่อง "หน้าที่ของภรรยา" และ "น้ำใจมนุษย์" มากที่สุด
10. เรื่องคาวีกล่าวถึงเรื่อง "กรรม" "โลกีย์สุข" และ "น้ำใจมนุษย์" มากที่สุด

คติพจน์จากวรรณคดีคัดคัดตอนมาบรรจุไว้ในหนังสือเรียนภาษาไทยระดับมัธยมศึกษา หนังสือเรียนภาษาไทยในระดับชั้นต่าง ๆ ที่นำมาเปรียบเทียบนั้น จะนำเฉพาะเรื่องที่ตั้งในสมัยรัชกาลที่ 2 มีปรากฏอยู่ 4 เรื่อง คือ

ระดับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 2 วรรณคดีเรื่อง พระอภัยมณี ตอนพระอภัยมณีพบ ศรีสุวรรณ และสินสมุทร

ระดับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 วรรณคดีเรื่อง เสภาขุนช้างขุนแผน ตอน พลายแก้วแต่งงานกับนางพิม

ระดับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4 วรรณคดีเรื่อง อิเหนา ตอนไฉบน
วรรณคดีเรื่อง นิราศพระบาท

การเปรียบเทียบคติพจน์จากวรรณคดีไทยสมัยรัชกาลที่ 2 กับหนังสือเรียนภาษาไทยระดับมัธยมศึกษา ☺ เปรียบเทียบในรูปของตารางประกอบความเรียง

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 2 คติพจน์ที่ได้จากเรื่องอิเหนา

คติพจน์ที่ปรากฏในเรื่อง	จำนวนคติพจน์ จากวรรณคดี	จำนวนคติพจน์จาก หนังสือเรียน
1. คติทางด้านกรปกครอง		
1.1 การปกครองภายในครอบครัว หน้าที่ของภรรยา	6	-
1.2 การเมือง	5	3
2. คติที่เป็นธรรมะ		
2.1 กรรม	7	-
2.2 ความกตัญญูกตเวที	9	-
2.3 ความเมตตาปรานีและการให้อภัย	2	-
2.4 ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน	4	-
2.5 โลภียสุข	2	-
3. คติที่เป็นหลักในการครองตนใน ชีวิตประจำวัน		
3.1 ความรัก	10	-
3.2 น้ำใจมนุษย์	3	-
3.3 การนินทา	4	-
3.4 การวางตน	3	-
3.5 คติเตือนใจ	3	-

จากตารางที่ 2 แสดงว่าเรื่องอิเหนาเน้นคติพจน์ด้านความรักมากที่สุด รองลงมาคือเรื่องกรรม ความกตัญญูกตเวที หน้าที่ของภรรยา การเมือง ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน การนินทา น้ำใจมนุษย์ การวางตน คติเตือนใจ ความเมตตาปรานีและการให้อภัย โลภียสุข ส่วนคติพจน์ที่ปรากฏในหนังสือเรียนจะปรากฏแต่ในเรื่องของการเมืองเพียงอย่างเดียว

คติพจน์ที่ปรากฏในเรื่อง	จำนวนคติพจน์ จากวรรณคดี	จำนวนคติพจน์จาก หนังสือเรียน
1. คติทางด้านการปกครอง		
1.1 การปกครองภายในครอบครัว		
ก. หน้าที่ของบุตร	1	-
ข. หน้าที่ของภรรยา	7	-
1.2 การเมือง	5	-
2. คติที่เป็นธรรมะ		
2.1 กรรม	5	-
2.2 ความกตัญญูต่อกเวที่	3	-
2.3 ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน	2	-
2.4 ความรู้ผิดชอบชั่วดี	4	-
2.5 ความซื่อสัตย์	6	-
3. คติที่เป็นหลักในการครองตนใน ชีวิตประจำวัน		
3.1 การศึกษาหาความรู้	3	-
3.2 ความรัก	8	-
3.3 น้ำใจมนุษย์	2	-
3.4 การวางตน	2	-

จากตารางที่ 3 คติพจน์จากเรื่องนี้ส่วนใหญ่เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับความรัก และการปฏิบัติตนของภรรยา รองลงมาเป็นเรื่องเกี่ยวกับความซื่อสัตย์ กรรม การเมือง ความรู้ผิดชอบชั่วดี ความกตัญญูต่อกเวที่ การศึกษาหาความรู้ ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน น้ำใจ มนุษย์ และการวางตน ในหนังสือเรียนภาษาไทยระดับมัธยมศึกษาได้บรรจุเรื่องนี้อยู่ในหนังสือเรียน

คติพจน์ที่ปรากฏในเรื่อง	จำนวนคติพจน์ จากวรรณคดี	จำนวนคติพจน์จาก หนังสือเรียน
1. คติทางด้านการปกครอง		
1.1 การปกครองภายในครอบครัว หน้าที่ของภรรยา	4	1
1.2 การเมือง	1	-
2. คติที่เป็นธรรมชาติ		
2.1 กรรม	6	1
2.2 ความกตัญญูกตเวที	2	-
2.3 ความอดทน ออกคถัน	1	1
2.4 ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน	5	3
2.5 ความซื่อสัตย์	3	-
2.6 โลกียสุข	2	-
3. คติที่เป็นหลักในการครองคนใน ชีวิตประจำวัน		
3.1 การศึกษาหาความรู้	2	-
3.2 ความรัก	4	-
3.3 น้ำใจมนุษย์	2	-
3.4 การวางตน	6	-
3.5 การเดินทาง	1	-
3.6 คติเตือนใจ	5	-

จากตารางที่ 4 แสดงว่าเสภาขุนช้างขุนแผนเน้นในเรื่องของกรรม การวางตน หน้าที่ของภรรยา ความรัก ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน ความซื่อสัตย์ ความกตัญญูกตเวที โลกียสุข น้ำใจมนุษย์ การศึกษาหาความรู้ ในหนังสือเรียนก็มีกล่าวถึงความไม่เที่ยงแท้แน่นอนมากที่สุด หน้าที่ของภรรยา กรรม ความอดทนออกคถัน

คติพจน์ที่ปรากฏในเรื่อง	จำนวนคติพจน์ จากวรรณคดี	จำนวนคติพจน์จาก หนังสือเรียน
1. คติทางด้านการปกครอง		
1.1 การปกครองภายในครอบครัว		
ก. หน้าทีของบุตร	2	1
ข. หน้าทีของภรรยา	4	-
1.2 การเมือง	6	-
2. คติที่เป็นธรรมชาติ		
2.1 กรรม	6	1
2.2 ความกตัญญูทเวที	3	2
2.3 ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน	3	-
2.4 ความรู้ผิดชอบชั่วดี	2	1
2.5 ความซื่อสัตย์	2	1
2.6 โลภียสุข	3	-
3. คติที่เป็นหลักในการครองตนใน ชีวิตประจำวัน		
3.1 การศึกษาหาความรู้	2	-
3.2 ความรัก	7	1
3.3 น้ำใจมนุษย์	3	-
3.4 การนินทา	1	-
3.5 การวางตน	2	-
3.6 การเลือกเพื่อน	1	1
3.7 คติเตือนใจ	4	1

จากตารางที่ 5 เรื่องนี้เน้นเรื่องของการรักมากที่สุด กรรม การเมือง หน้าทีของภรรยา คติเตือนใจ ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน โลภียสุข ฯลฯ ส่วนหนังสือเรียนเน้นความกตัญญูทเวที หน้าทีของภรรยา ความรู้ผิดชอบชั่วดี ความซื่อสัตย์และความรัก

คติพจน์ที่ปรากฏในเรื่อง	จำนวนคติพจน์จากวรรณคดี	จำนวนคติพจน์จากหนังสือเรียน
1. คติทางด้านการปกครอง การปกครองภายในครอบครัว หน้าที่ของภรรยา	5	-
2. คติที่เป็นธรรมชาติ		
2.1 กรรม	1	-
2.2 ความกตัญญูทเวท	1	-
2.3 ความออกนอกถิ่น	2	-
2.4 ความซื่อสัตย์	1	-
3. คติที่เป็นหลักในการครองตนในชีวิตประจำวัน		
3.1 การศึกษาหาความรู้	2	-
3.2 ความรัก	1	-
3.3 น้ำใจมนุษย์	4	-
3.4 การนินทา	1	-
3.5 การวางตน	4	-
3.6 การเลือกเพื่อน	3	-

จากตารางที่ 6 คติพจน์จากเรื่องสุภาษิตสอนหญิงเน้นมากในเรื่องการปฏิบัติตนของสตรี รองลงมาเป็นเรื่องของน้ำใจมนุษย์ การวางตน การเลือกเพื่อน ความออกนอกถิ่น การศึกษาหาความรู้ และเรื่องที่เกี่ยวข้องกับกรรม ความกตัญญูทเวท ความซื่อสัตย์ ความรักและการนินทา สำหรับเรื่องนี้ไม่มีในหนังสือเรียนภาษาไทยระดับมัธยมศึกษา

คติพจน์ที่ปรากฏในเรื่อง	จำนวนคติพจน์ จากวรรณคดี	จำนวนคติพจน์จาก หนังสือเรียน
1. คติทางด้านการปกครอง	-	-
2. คติที่เป็นธรรมชาติ		
2.1 กรรม	3	3
2.2 ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน	1	1
2.3 ความซื่อสัตย์	1	1
3. คติที่เป็นหลักในการครองตนในชีวิตประจำวัน		
3.1 ความรัก	2	2
3.2 น้ำใจมนุษย์	2	2
3.3 การเลือกเพื่อน	1	1

จากตารางที่ 7 นิราศพระบาทกล่าวถึงเรื่องกรรมมากที่สุด รองลงมากล่าวถึงความรัก น้ำใจมนุษย์ ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน ความซื่อสัตย์ การเลือกเพื่อน ในหนังสือเรียนภาษาไทยระดับมัธยมศึกษาปีที่ 4 บรรจุเรื่องนี้ไว้ คติพจน์จึงได้ครบถ้วนทุกประการ

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 8 คติพจน์ที่ได้จากเรื่องนิราศภูเขาทอง

คติพจน์ที่ปรากฏในเรื่อง	จำนวนคติพจน์ จากวรรณคดี	จำนวนคติพจน์จาก หนังสือเรียน
1. คติทางก้านปกครอง	-	-
2. คติที่เป็นธรรมชาติ		
2.1 กรรม	6	-
2.2 ความกตัญญูทเวที	1	-
2.3 ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน	2	-
2.4 ความรู้ผิดชอบชั่วดี	1	-
3. คติที่เป็นหลักในการครองตนใน ชีวิตประจำวัน		
3.1 ความรัก	3	-
3.2 น้ำใจมนุษย์	3	-
3.3 การเลือกเพื่อน	1	-

จากตารางที่ 8 จะเห็นได้ว่านิราศภูเขาทองเน้นในเรื่องของกรรมมากที่สุด รองลงมาคือเรื่องของการรัก น้ำใจมนุษย์ ความกตัญญูทเวที ความรู้ผิดชอบชั่วดี และการเลือกเพื่อน เรื่องนิราศภูเขาทองนี้ไม่มีในหนังสือเรียนภาษาไทยระดับมัธยมศึกษา

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 9 คติพจน์ที่ได้จากเรื่องสังข์ทอง

คติพจน์ที่ปรากฏในเรื่อง	จำนวนคติพจน์ จากวรรณคดี	จำนวนคติพจน์จาก หนังสือเรียน
1. คติทางด้านการปกครอง		
การปกครองภายในครอบครัว		
ก. หน้าที่ของบุตร	2	-
ข. หน้าที่ของภรรยา	3	-
2. คติที่เป็นธรรมะ		
2.1 กรรม	10	-
2.2 ความกตัญญูกตเวที	6	-
2.3 ความอกทน อกถกถัน	2	-
2.4 ความเมตตาปรานีและการให้อภัย	2	-
2.5 ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน	1	-
2.6 ความซื่อสัตย์	3	-
3. คติที่เป็นหลักในการครองตนในชีวิตประจำวัน		
3.1 ความรัก	2	-
3.2 น้ำใจมนุษย์	1	-

จากตารางที่ 9 บทละครนอกเรื่องสังข์ทองในเรื่องของกรรมเน้นมากที่สุด นอกจากนั้นกล่าวถึงความกตัญญูกตเวที ความซื่อสัตย์ หน้าที่ของภรรยา รองลงมาคือเรื่อง หน้าที่ของบุตร ความอกทนอกถกถัน ความเมตตาปรานีและการให้อภัย ความรัก ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน และน้ำใจมนุษย์

ตารางที่ 10 คติพจน์ที่ได้จากเรื่องไกรทอง

คติพจน์ที่ปรากฏในเรื่อง	จำนวนคติพจน์ จากวรรณคดี	จำนวนคติพจน์จาก หนังสือเรียน
1. คติทางด้านการศึกษา การศึกษาที่ควรปฏิบัติ การศึกษาที่ควรปฏิบัติ หน้าที่ของภรรยา	3	-
2. คติที่เป็นธรรม		
2.1 กรรม	2	-
2.2 ความอดทน ออกถัน	1	-
3. คติที่เป็นหลักในการครองตนใน ชีวิตประจำวัน		
3.1 ความรัก	2	-
3.2 น้ำใจมนุษย์	3	-
3.3 คติเตือนใจ	1	-

จากตารางที่ 10 เรื่องไกรทองนี้แทรกคติพจน์ด้านหน้าที่ของภรรยาที่ควรปฏิบัติ
น้ำใจมนุษย์ รองลงมาเป็นเรื่องของกรรม ความรัก เรื่องที่กล่าวถึงน้อยคือเรื่องของ
ความอดทนออกถัน และคติเตือนใจ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

คติพจน์ที่ปรากฏในเรื่อง	จำนวนคติพจน์ จากวรรณคดี	จำนวนคติพจน์จาก หนังสือเรียน
1. คติทางด้านการปกครอง	-	-
2. คติที่เป็นธรรมชาติ		
2.1 กรรม	3	-
2.2 ความกตัญญูทเวที	1	-
2.3 ความรู้ดีชอบชั่วดี	3	-
2.4 โลกียสุข	3	-
3. คติที่เป็นหลักในการครองตนในชีวิตประจำวัน		
3.1 ความรัก	1	-
3.2 น้ำใจมนุษย์	3	-
3.3 การวางตน	1	-
3.4 คติเตือนใจ	1	-

จากตารางที่ 11 คติพจน์ที่ได้ส่วนใหญ่เป็นเรื่องเกี่ยวกับกรรม ความรู้ดีชอบชั่วดี โลกียสุข น้ำใจมนุษย์ รองลงมาเป็นเรื่องเกี่ยวกับความกตัญญูทเวที ความรัก การวางตน และคติเตือนใจ